

પ્રદીપ એ. પટેલ

પચરંગી સમાજમાં ભાષા

ભારતનો દાખલો

ભારત

ભારત

ભારત

ભારત

ભારત

ભારત

INDIA

ઇન્ડિયા

ફાર્થર્ડ્ઝન્

ભારત

ડારણ

ઇન્ડિયા

અનુબાદ

દયારાંકર મા. જોશી

સેન્ટર ફોર સોસિએટી સ્થાલ સ્ટડી એંડ, સુરત.

પદ્ધરંગી સમાજમાં ભાષા
ભારતને દાખલો
ગ્રથમ આહિતિ, માર્ચ-૧૯૮૩

(c) ધીરુલેન પંડિત

પ્રકાશક :

ઘનરથામ શાહ
સેન્ટર ફેર સોસયલ સ્ટડીઝ,
સુનિવર્સિટી કેમ્પસ,
મગદિલા રોડ,
કુરેત-૩૬૫ ૦૦૪

મુદ્રક :

શેઠ પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ મુદ્રણાલય
મહાલીન અનાથ ભાગાશમ
કલારગામ રોડ,
કુરેત-૩૬૫ ૦૦૪

આ મુખ્ય

આ વ્યાખ્યાનોનો હિન્દુસ્તાનની અંધી ભાષાઓમાં અનુવાદ થવો જોઈએ જેથી ભાષાઓ માટેની આપણી એકાંગી અને અધ્યક્ષતા નીતિ વિશે સાર્વજનિક ચર્ચા થાય એવું મંત્ર્ય નિર્ધાર લેખક પ્રોફેસર મુલ્ક રાજ આનંદે ૧૯૭૬ માં રજૂ કરેલું. એમ થાય એ માટે એમણે કેટલાક પ્રયાસો પણ કર્યા. ‘સેન્ટર ફેર સોસયલ સ્ટડીઝ’ના મિત્રોએ શાસ્ત્રીય અને ગંભીર લખાળોને ગુજરાતીમાં મૂકવાના ઉપરથી આ વ્યાખ્યાનોને સમાવેશ કર્યો એ આનંદની વાત છે. ભાઈ દયાશંકર વ્યાખ્યાનોને ગુજરાતીમાં મૂકવાનું કામ કર્યું એ ઘણી રીતે સ્વાભાવિક છે. આ અનુવાદ પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે મૂળ અંગે વ્યાખ્યાનોને પ્રેરણમાંથી પાર પાડવા ભાઈ ઉદ્યનારાયજુ સિગી કરેલી મહેનતને યાદ કરે છું. અનુવાદના વાચકો ચર્ચાને આગળ ચલાવે એમાં જ મારે સતેષ છે.

ધૈર્યભાળા પંડિત

નિવેદન

સેન્ટર ફોર સોસ્યલ સ્ટડીઝ છેલ્લા હશે વર્ષમાં ગુજરાતના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવન તથા પરિવર્તનને લાદ્યમાં રાખીને ધણા અભ્યાસો કર્યા છે. પરંતુ એક ચા બીજી મર્યાદાઓને કારણે બધા અહેવાલો અંગેજમાં લખાયા. આથી અમને વસવસો એ રહ્યો કે ગુજરાતના લોકો-આસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વિકાસ કે આંદોલનનાં કામેભાં રોકાયેલા અને જાહેર સંસ્થાઓએ ચલાવતા કાર્યક્રો તથા જિલ્લા કે આમ કક્ષાએ કામ કરતા કર્મચારીઓ સુધી આ અભ્યાસોનાં પરિણામો પહોંચી ન શક્યાં. વિદ્યાસંસ્થા અને વ્યાપક સમાજ વચ્ચે સંપર્ક બાંધવા માટે અમે અમારા પ્રકાશનોને ગુજરાતીમાં ઉત્તારવાનું શરૂ કર્યું. આ કાર્ય હરમિયાન અમે સહગત પ્રેા. પ્રભોધ પદ્ધિતના પુસ્તક 'લેંગેજ ઘન એ ખુલ્લ સોસાયરી'ના પરિચયમાં આવ્યા. પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રેા. પ્રભોધ પદ્ધિતનાં, સંતો ૧૯૭૫માં દિલ્હી ખુનિવર્સિટીની ટેવરાજ ચાનના વ્યાખ્યાનમાળા હેઠળ અપાયેલાં સાતમી શ્રેણીનાં વ્યાખ્યાનોનો સંબ્રહ છે. અમને લાગ્યું કે ગુજરાતના લોકો ભારતના ભાષા પ્રશ્ને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજ શકે તે માટે આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી છપાવવું જરૂરી છે.

મૂળ અંગે પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાની મંજૂરી આપવા માટે અમે પ્રેા. ધીરુને પદ્ધિતનાં તથા ચાનના વ્યાખ્યાનમાળાના અધ્યક્ષ ડૉ. અમરીક સીધના ઋડણી છીએ. ડૉ. હ્યાશંકર મો. જોશાએ આ કામ પોતાનું સમજ દૂંકા ગાળામાં અનુવાદ તૈયાર કરી આયો છે તથા ડૉ. જ્યંત પાઠકે તે અનુવાદ સાધાંત તપાસી જરૂર યોગ્ય સૂચનો કર્યા છે. બંને વિદ્યાનોના અમે આભારી છીએ.

પુસ્તકમાં મોટા (ચોરસ) કૌસમાં મુકાયેલા શાખા અનુવાદે ઉમેર્યા છે.

ઇયુઆરી, '૮૩

સુરત.

ધનશ્યામ શાહ

વિદ્યુત જીધી

ગુજરાતી પ્રકાશન સમિતિ,
સેન્ટર ફોર સોસ્યલ સ્ટડીઝ.

અનુક્રમ

આમુખ

નિવેદન

અનુક્રમ

શુદ્ધિપત્ર

* * *

પ્રકરણ-૧

ભારત - બાહુભાષિતાનો એક ચિતાર

પ્રકરણ-૨

ભાષાચાર્યોજનની પૂર્વભૂમિકા

૫૪

પ્રકરણ-૩

અરિમતાની બાંધછોડ-હિન્દી અને ઉર્દૂ

૨૪

* * *

ટેલ્ફોન :

પ્રકરણ-૧

૪૭

પ્રકરણ-૩

૭૩

૭૮

શુદ્ધિપત્રક

પા. - લી. ને બહલે

૨-૫	ભાપાના
૬-૧૫	net work
૧૦-૧૦	ઉદ્દૂ. નાગરી
૧૨-૨૬	અનેક રસતા
૧૭-૪	ભાપાઓ ; માગધી
૨૦-૧૯	પૂર્વનું શિષ્ટ-માન્ય
૨૧-૨૫	[પણિમ !]
૨૫-૪	કોઈ
૨૬-૧૩	હોઈ શકે)
૪૩-૧૬	હિન્દુસ્તાનની
૪૫-૧૦	બંધારણુમા
૪૫-૧૨	તેમનાં
૪૬-૧૪	બનાવાયો
૪૬-૧૮	એથ્રીજ
૫૧-૪	અર્થો,
૫૨-૧૧	હૈં
૫૪-૧૨	એવું
૬૦-૧	આદિકન
૬૧-૧૦	સંદર્ભમાં સરવાળે
૬૪-૧૫	એક જે એક
૬૪-૨૨	એમચી
૭૦-૨૧	જનતાને
૭૨-૧૪	દ્રષ્ટ

વાચા

ભાપાનું	network
ઉદ્દૂ. નાગરી	ઉદ્દૂ, નાગરી
અનેક રસતા	અનેકરસતા
ભાપાઓ ; માગધી	ભાપાઓ : માગધી,
પૂર્વનું શિષ્ટ-માન્ય	પૂર્વનું શિષ્ટ-માન્ય ૩૫
[પણિમ !]	[પણિમ ?]
કોઈ	કોઈ
હોઈ શકે)	હોઈ શકે).
હિન્દુસ્તાનની	હિન્દુસ્તાની
બંધારણુમા	બંધારણુના
તેમનાં	તેમાનાં
બનાવાયો	બનાવાયો.
એથ્રીજ	એ થ્રીજ
અર્થો,	અર્થો.
હૈં	હૈં
એવું	જેવું
આદિકન	આદિકાન
સંદર્ભમાં સરવાળે	સંદર્ભમાં. સરવાળે
એક જે એક	જે એક
એમચી	એમતી
જનતાને	જનતાનો
દ્રષ્ટ	દ્રષ્ટ

પ્રકારણ - ૧

ભારત - બહુભાષિતાનો એક ચિતાર

ભારતની ભાપાકીય પરિસ્થિતિના ચર્ચા સામાન્યપણે ભારતની ભાપાઓના આંકડા આપાને શરૂ થાય છે. આ આંકડાઓ ચક્રવર્તી નાણે તેવા છે. ધણી ભાપાઓ છે એટલું જ નહિ પણ ધણી જાતનાં ભાપા કુદુંઓ છે (જુઓ ટેખલ ૧-૪, પરિશિષ્ટમાં)

અનેક ભાપાઓ અને બોલીઓ હોવા છતાં ૪૪ માંથી ૪૩ કરોડની વસ્તી બંધારણુના આઠમા અનુચ્છેદની ભાપાઓમાં જ સમાઈ જાય છે. આદિવાસી ભાપાઓ અને ચીનો-તીબેટન તથા મુંડા કુદુંઓની ભાપાઓ ધણી છે પણ એના બોલનારાઓની સંખ્યા પ્રમાણે ધણી એધી છે. વગ અને વર્ચસ્વવાળા ભાપાઓ ઈન્ડો-આર્યન અને દ્રવીડીયન કુળોની ભાપાઓ છે (આમાં પણ ઈન્ડો-આર્યન બોલનારની વસ્તી દ્રવીડીયન બોલનારની વસ્તી કરતાં ત્રણ ગણી છે) આ જ ભાપાઓ આઠમા અનુચ્છેદની ભાપાઓ છે. દરેક માતૃભાપાને ગણીયે તો આંકડો ધણો મોટો થાય છે કારણું કે સામાડાના અને આદિવાસી વિસ્તારા વિખૂટા રણા હોવાથી તેમાંની બહુસંખ્યક મૂળ ભાપાઓ જળવાઈ છે. ભાપાઓની આ અનેકતા અને વિવિધતા આજકાલનાં નથી. એ આપણી સાથે ત્રણ હળવથી પણ વધારે વરસોથી ચાલ્યાં આવે છે.

આપણુંને આશર્ય તો થાય કે જે અનેક વિવિધતાઓ અને અત્યધિક વિસ્તારવાળા એક દેશમાં કે જ્યાં જુદા જુદા માનવસમૂહોએ આવીને પાંચ હજાર જેટલાં વરસોથી વસવાટ કર્યો હોય અને જ્યાં ત્રણ હળવથી વધારે વરસોથી ભાપાસાહિત્યની પરપરાઓએ મૂળ નાખ્યાં હોય ત્યાં આપણુંને ભાપાકીય એકૃપતા જેવા મળે. ભાપાકીય વૈવિધ્ય ભારતના જીવનનો એક ભાગ બની ગયું છે, આપણા કહેવાથી એ મટી જાય એમ નથી. આ ભાપાવૈવિધ્ય જે હકીકતે સાંસ્કૃતિક

બહુવિધતાનું એક પાસું છે તે સતત: વાંધાજનક નથી, આપણે આ વૈવિધ્યનો કેવો ઉપયોગ કરવા માગીએ છીએ તથી તે વાંધાજનક બની શકે. ધણી વખત એકમાત્ર-ભાપાવાળા કે એક ભાત્ર મુખ્ય કે વર્ચસ્વવાળા ભાપાવાળા હેઠાના લોકોએ અનેક ભાપાએને સમાજજુદ્ધે વર્ચ્યેના તેટલા અવરોધે તરીકે ધટાવા છે; પરંતુ ભાપાના બાહુલ્ય અવરોધે ઉભા કરે જ તેવું નથી. બહુભાપી હેઠાના લોકો એમનો રસ્તો કાઢી લે છે કે જેથી સહૃદી પોતાની ભાપા જગતવાય અને અન્ય ભાપીએ સાથેનો બતરાર પણ જગતવાય, એને લોકો દિલાની કે બહુભાપી બના જાય છે.

હું અહીં આજના હિન્દુસ્તાનની બહુભાપિતાનો ચિત્તાર દૂંડમાં આપીશ, આ બહુભાપિતા કેમ કામ કરે છે અને એનાં ભાપાક્રાય પરિણામો કેવાં છે તે બતાવીશ. આપણો મતલબ એક વ્યક્તિના અનેક ભાપાએ. ઉપરના કાણું સાથે નહીં પણ સામાજિક દિલાપિતા કે બહુભાપિતા સાથે છે. સમાજમાં વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરવા માટે એકથી વધારે ભાપાએનો સાધન તરીકે ઉપયોગ થતો હોય ત્યાં સામાજિક દિલાપિતા છે એમ કંઈએ. આવો સમાજ હુભાપી છે એમ કંઈએ. જુદાં જુદાં પ્રવર્તિ ક્ષેત્રોમાં વપરાતી પ્રત્યેક ભાપાને હાંસલ કરવાનો મોકો હુભાપી સમાજના એક સભ્યને એંદ્રો તો બીજા સભ્યને વધારે ભળા શકે. કોઈ સભ્ય અમુક ભાપા કે ભાપાએ હાંસલ કરે તે ઉપર પ્રતિબંધ પણ હોઈ શકે. આ બધું સમાજ બ્યવસ્થા અને પ્રવર્ત્માન મુદ્દ્યો ઉપર આધાર રાખે.

સામાજિક દિલાપિતા એ ખૂબ પ્રચ્યલિત ભાખત છે, જ્તાં કોઈ સમાજ સંપૂર્ણ રીતે હુભાપી નથી. પ્રવર્તિનાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં દરેક ભાપાનો એક સરખેા ઉપયોગ થતો નથી. સમાજમાં જુદી જુદી ભાપાએનો ઉપયોગ એક ભાપા બીજુને પૂરક થાય એ રીતે થાય છે. ધર્મગથ્ય અને મૈત્રીસંદર્ભોમાં એક ભાપા પસંદ થાય તો બ્યવસ્થાતંત્ર અને કામધંધાના સંદર્ભોમાં બીજુ, અને ધાર્મિક સંદર્ભોમાં વળા ત્રીજુ. હાખલા તરીકે વીસમી સદીની શરૂઆતના પંજાબમાં આવી જ પરિસ્થિતિ હતી :

પંજાબી ધર્મગથ્ય અને મૈત્રી સંદર્ભોમાં, ઉદ્દૂ/અંગ્રેજ કામધંધો બ્યવસ્થાતંત્ર અને શિક્ષણના સંદર્ભોમાં, અંગ્રેજ સિવાયની (ઉદ્દૂ/પંજાબી/સંસ્કૃત) ભાપાએ ધાર્મિક સંદર્ભોમાં, સમાજના જુદા જુદા કાર્યક્ષેત્રોમાં ભાપાએની વહેંચણી એક જાતનો કામનો બટવારો હતો; સમાજના સભ્યોનો જુદો જુદો સામાજિક-આર્થિક મોકો હોય છે; એકજ માણસ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદો જુદો ભાગ અથા કરે; તેમ તેમ ભાપાએની વહેંચણી પણ થાય. આમ સમાજમાં જુદી જુદી ભાપાએનો ઉપયોગ સમાજમાં અજવાતા ભાગો અને પ્રવર્ત્માન સંબંધોના વૈવિધ્યને સૂચવે છે.

મુંબઈમાં વસેલા એક ગુજરાતી કરીયાણુના વેપારનો પચાસ વરસ પહેલાનો ભાપા-નિત્યક્રમ વિચારો; હિવસ દરમિયાન એ કેટલી ભાપાએ કયા સંદર્ભોમાં વાપરશે? આ ગુજરાતી વેપારી, જે મોટે ભાગે સૌરાષ્ટ્ર કાંઠેથી આવ્યો હતો, ધરે એક પ્રકારની ગુજરાતી ઓલતો. એ મોટે ભાગે ઉત્તર મુંબઈના પરા ધાટકોપરમાં રહેતો; જ્યારે એ સવારે શાક લેવા જતો ત્યારે શાકભાજુવાળાના સાથે તેમના જેવી -કાંડાના કોલાખા વિસ્તારની-મરાહી ઓલતો. સવારની નવ પાંત્રીસની લોકલ મુંબઈ આવવા પડેલો; રેલેના કલાર્કો કે જે ધાણું કરીને ગુજરાતી કે મરાહી ન ઓલનાર એંગ્લો-ઇન્ડીયન હતા તેમની સાથે બજાર હિન્દુસ્તાની ઓલતો. કરીયાણુના વેપારી તરીકે એનો ધર્મો મસીદ બંદરની આજુભાજુની કરીયાણા બજારમાં હતો, અને કારણ કે કરીયાણુના વેપારીએ મોટે ભાગે ગુજરાતી, કંઈએ અને કોઈએ હતા તેથી ધંધાના કલાકો આ ત્રણ ભાપાએ ઓલવા સાંભળવામાં પસાર થતા. એ ને અંગ્રેજ બંધુદેં હોય, ધારો કે મેર્યાંક પાસ થયેલો હોય, તો કયારેક અંગ્રેજ છાપું પણ વાંચી લે, પરિવાર સાથે હિન્દુસ્તાની સિનેમા પણ જોઈ લે. હિવસ દરમિયાન એણે લગભગ છ ભાપાએનો ઉપયોગ તો કરો, અલગત મર્યાદિત અને ચોક્કસ સંદર્ભોમાં. ધંધાની વાત કંઈએ પાર પાડી, શાકભાજુ મરાહીમાં અને રેલ ટિકિટ

હિન્દુસ્તાનીમાં ખરીદાં અને છાપું અંગ્રેજમાં વાંચ્યું. ધર્માની વાત અંગ્રેજમાં, સંબંધીને લખવાનો કાગળ મરાડીમાં, અથવા સંબંધીઓની સાથે વાત હિન્દુસ્તાનીમાં કરવાનું આવે તો એને તકલીફ જ પડે. એનું કાયદેસરનું શિક્ષણ મુખ્યત્વે ગુજરાતીમાં અને થોડું ધાર્યું અંગ્રેજમાં થયેલું.

આવી પરિસ્થિતિને લઈને જુદી જુદી ભાષાઓના વ્યાકરણી માળખાઓમાં વ્યાકરણી એકરૂપતા આવે. આપણો વેપારી ભાષક જુદાં જુદાં પાંચ કે છ વ્યાકરણી માળખાં જાણુતો હતો. એમ તો ન જ કહી શકાય. એની સંજગતા સંપૂર્ણપણે માત્ર એક જ ભાષા ગુજરાતી માટેની હતી, અને કદાચ થોડીક સંજગતા એક બીજું ભાષા અંગ્રેજ માટે હતી.

અન્ય ભાષાઓના તો કેટલાક પ્રયોગો એ અમુક નિયત સંદર્ભ માટે જાણુતો, એ સંદર્ભો માટેના થોડા શખ્દો એણે આત્મસાત્ કર્યા હતા, અને એટલી મૂડીથી એ ગાડું ગયડાવતો. કંઈક કહેવામાં કયારેક અહૃત્યણું ઉભી થાય તો એ તરત ગુજરાતી વ્યાકરણુનો સહારા લેતો. આમ એની હિન્દુસ્તાની એટલે ગુજરાતી વ્યાકરણમાં વણેલા હિન્દી શખ્દો; એની મરાડી અથવા કચ્છીમાં પણ ગુજરાતીની ગંધ એટલી જ આવતી. દૂંકમાં એ જાણુતો માત્ર એક વ્યાકરણ પણ સંદર્ભ પ્રમાણે વાપરતો ધર્યું ‘ભાષાઓ’. આ ભાષાઓ એટલે બન્નું ભાષાઓ કે જેના ઉપર નિશાળમાં માસ્તર ગુરુસે થાય, પણ મોટા ભાગની દુભાષી પ્રણ આવી જ ભાષાઓ વાપરે. આ ભાષાઓ કાયદેસરના શિક્ષણથી શીખાતી નથી; નથી પાઠ્યકલનું ભારણ કે નથી ઓલનાર ઉપરનો ઓનો. ઓલનાર પોતાની એક ભાષા માટેની સંજગતાનો બીજું ધર્યું ભાષા ભાષાઓ એલવામાં ઉપયોગ કરે છે.

આ સરીની શરૂઆતના મુંબઈના નાગરિકનું ઉદાહરણ એ અપવાદ નહિ પણ આપણા દેશ માટે નિયમ છે. સમાજના સભ્યો વર્ચ્યેનો

મોટામોટો વ્યવહાર ધણો અગત્યનો છે. આ વ્યવહાર માટે બળર કે શરીરમાં સંપદતી દુભાષી સંજગતા વસ્તી ગણુતરીના આંકડા બતાવે છે તે કરતાં ખૂબ ખૂબ વ્યાપક છે. આપણે વસ્તી ગણુતરીના આંકડાનો વિશ્વાસ કરીએ તો તો ટેબલ પ બતાવે છે તેમ ૧૯૭૧ની ગણુતરી પ્રમાણે માત્ર ૧૫.૧ ટકા ભારતીય દુભાષી હતા.

વસ્તી ગણુતરીની વિગતોને ઉકેલવામાં ધર્યું મુશ્યાયતો છે. કારણ કે ‘તમે બીજું કોઈ ભાષા જાણો છો’ એવા ગણુતરીકારના સવાલનો જવાબ ધર્યું બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે. એક તો એ બાબત કે આવી ‘બીજું ભાષા’ની પોતાની લિપિ છે કે કેમ? એ સુવિહિત છે કે અમુક ભાષા ‘જાણવી’ એનો અર્થ જુદા જુદા માણસો માટે જુદો જુદો થાય છે, અને ‘બોલી’ના વિરોધમાં ‘ભાષા’નો અર્થ પણ જુદો જુદો થાય છે. ઉપરાંત ગણુતરીકારોને અપાયેલી સૂચનાએ ખૂબ જ વિચિત્ર હતી.

“બહુભાષિતા અંગેનો ૧૯૬૧ ની વસ્તી ગણુતરીનો પ્રશ્ન હતો :

૭ (બ) કોઈ બીજું ભાષા(એ).

“જવાબ કઈ રીતે મેળવવો અને નોંધવો એ માટેની ગણુતરીકારોને અપાયેલી સૂચના નીચે મુજબ હતી :

“માણસની માતૃભાષાની નોંધ કરીને પૂછો કે એને બીજું કોઈ ભાષા(એ) ભારતીય કે વિહેરા આવડે છે? એ જે ભાષા(એ) કહે તે પ્રશ્નની સામે મૂકો. એ જે કોઈ બીજું ભાષા ન જાણુતો હોય તો પ્રશ્નની સામે ચોકડી મૂકો.

“આ પ્રશ્નની સામે એ થી વધારે ભાષાઓ ન નોંધવી. આ ભાષાઓ એની માતૃભાષા ઉપરાંતની હોવી જોઈએ. એ આ ભાષાઓ સારી રીતે બોલી-સમજ શકતો હોવો જોઈએ. અને

ખીજાયોની સાથેના વ્યવહારમાં સહેલાઈથી વાપરી શકતો હોવો જોઈએ. આ ભાપા(એ) એની માતૃભાપાની બોલી(એ) ન હોવી જોઈએ.

“જે દોડો ભાતુલાપાં ઉપરાંત એકથી વધારે ભાપાએ જાણતા હતા તેમના માટે ગણુતરીકારોએ એ ભાપાએ નોંધી હતી, પરંતુ પછી વસ્તી ગણુતરીના આંકડા બહાર પાડતી વખતે માત્ર નોંધેલીમાંની પહેલી ભાપાનેજ ગણવામાં આવી.” (એ. મિત્રા : સેન્સસ ઓર્ડ ઈન્ડીયા ૧૯૬૧, વે. ૧ ભાગ ૨-સી (ii) લેંગ્વેજુસ ટેબલ્સ).

પોતે અમુક ભાપા સારી રીતે બોલી-સમજ શકે છે એનો નિર્ણય પોતેજ કેમ કરી શકે ? અને એ ભાપાની મર્યાદાનો શો અર્થ ? એ ભાપાની નોંધ કર્યા પછી ને પહેલી નોંધાઈ તેનેજ ગણુતરીના આંકડામાં સ્થાન મળ્યું ! ભાષા અગેની માહિતી બેગી કરવાની કાર્યવાહીએમાં આપણી વસ્તી ગણુતરીની કાર્યવાહી દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે; ભાપા માટે ફાળવાયેલા એ પ્રશ્નોને ધડવામાં વધારે કાળજીની જરૂર છે.

દ્વિભાગિતાની હૃદાતીનું પ્રમાણ વસ્તી ગણુતરીમાંના કેટલાક ખીજન સ્લોતથી અનુમાની શકાય છે. જુદી જુદી ભાપા બોલનારાએના અલ્લાવાર વહેંચણી આખા દેશ માટે મળે છે. જે તે રાજ્યની ભાપા ને તે રાજ્યની બહાર બોલનારાને ભારતીય પરિસ્થિતિમાં દુલાપી છે એમ સહેને ધારી શકાય; આવા ભાણુસો ધરમાં એમના મૂળ પ્રદેશની ભાપા બોલે અને કામ ઉપર કે શેરીમાં હાલમાં ને પ્રદેશમાં રહે છે તે પ્રદેશની તળપણી ભાપા બોલે. ભારતની હેઠળ ભાપા માટે આગવા રંગનાં ટ્યુકાં પસંદ કરી ભારતના નકશા ઉપર જ્યાં ત્યાં જે તે ભાપાના બોલનાર માટે એ ટ્યુકાં મૂકતાં જરૂરે તો જ્યાલ આવશે કે આપણા ‘ભાપાવાર પ્રાતો’ તે હક્કીકતે બહુભાપી ચાકડાએ. છે. આને મેં ભારતની થહમૂળના બહુભાગિતા કહી છે.

રાજ્યોની અદ્યપસંખ્યણ ભાપાએ (ટેબલ ૬) પણ આજ દિશામાં ચીધે છે.

જુએ કે જ રાજ્યોમાં એક તૃતીયાંશથી વધારે વસ્તી રાજ્યની ભાપા કરતાં જુદી ભાપા(એ) બોલે છે. આમાંના ધરણ રાજ્યની ભાપા પણ જાણતા હશે અને તેથા દુલાપી હશે, (જુનું પંજાય હવે ત્રણ પણ જાણતા હશે) અને આસામનું પણ એમજ થયું છે. રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું છે, આસામનું પણ એમજ થયું છે. સંઘીય વિસ્તારોની આપણે નોંધ લીધી નથી. આમ છતાં કામચલાઉ દુલાપીની ટકાવારીમાં ભાસ ફેરફાર થવાની શક્યતા એહી છે.)

વસ્તી ગણુતરીની કાર્યપ્રશ્નાલીની મર્યાદાએને ધ્યાનમાં લેતાં ટેબલ ૬ માં સૂચિત થતા દુલાપીએના આંકડાથી વધારે ચોક્કસ આંકડાએ. ઉપર આવતું મુશ્કેલ છે. જેવા જેવી વાત તો એ છે કે દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ અતિ ઉચ્ચું છે, બીજી ભાપા જાણવવાની કાયદેસરની ડોઈ વ્યવસ્થા નથી અને છતાં દુલાપીએની આટલી મેરી સંખ્યા છે. કામચલાઉ દ્વિભાગિતા કાયદેસરની શિક્ષણબ્યવસ્થાથી પોપી શકાતી નથી. આવી દ્વિભાગિતા તો અવિધિસર જાણુતરને એક ભાગ છે,

ભારતમાં દ્વિભાગિતા જાણુતી પરિસ્થિતિએ જમેલા, ઝઢ થયેલી છે. ગુજરાતમાં બીજુ કે ત્રીજુ પેઢીનો ભરાડી ભાપક ધરમાં ભરાડી જાળવશે અને કામ ઉપર કે શેરીમાં ગુજરાતી બોલશે; ભલયાલયમ બોલનાર મધ્યપ્રદેશમાં પણ ભલયાલમ જાળવશે. આવી જમેલી દ્વિભાગિતા એ ભારતની બહુભાગિતાનું અગત્યનું લક્ષણ છે

ખુરોય કે અમેરિકામાં બીજુ પેઢીનો ભાપક પોતાની મૂળ ભાપાને છોડી પ્રદેશની વર્ચિસ્વવાળી ભાપાને અપનાવી લેશે; ત્યાં ભાપા અલ્લાવી એ નિયમ છે અને ભાપા જાળવવી એ અપવાદ છે. ભારતમાં ભાપા જાળવવી એ નિયમ છે અને ભાપા અલ્લાવી એ અપવાદ છે.

૭

અમેરિકાના ભાપા-સમાજશાસ્ત્રીએ ‘ભાપાએ શા માટે જળવાય છે?’ એવા પ્રશ્નથી એમની શોધ શરૂ કરે છે. જ્યારે ભારતના ભાપા-સમાજશાસ્ત્રીએ એમની શોધ ‘લોકો ભાપા છોડી શા માટે હે છે?’ એ પ્રશ્નથી શરૂ કરવી જોઈએ. આ વાગ્તમાં ડોઈ પદ્ધતિસરનું સંશોધન થયું નથી માટે આપણે લોકો ભાપા જણાની શા માટે રાખે છે તેની ચાટકળ કરીએ.

આપણા સહિષ્ણુ સમાજમાં ખોરાક, પોપાક, ભાપા અને ડેટલી બીજી બાળતો અંગેની ઉપર ઉપરની વિસંવાહિતા અને વિલિન્નતાની નીચે ઊડે ઊડેની મૂલ્યોની સંવાદિતા રહેલી છે, અને બીજાનાં મૂલ્યોને સ્વીકારવાની ટેવ રહેલી છે. ગુજરાતમાં રહેતો એક તામિળભાષી એનું આણું, પોપાક અને ભાપા જણવી રાખશે, પોતાના રાજ્યની બહારના રહેઠાણુંથી એને એની અસ્તિત્વને ખતરો નથી જણાતો; એને એમ પણ લાગે છે કે એક ભારતીય હોવાને નાતે બીજાં ભારતીય જુયોમાં પોતે આવકાર્ય છે અને પોતાની ભાપા ત્યા દેવાની ફરજ પાડતું ડોઈ દાખાણું એના ઉપર નથી; પોતાની રહેણીકહેણીને બહલ્યા વિના જ્યાં રહે છે ત્યાંના સમાજશુવનમાં તે લગ્ન શકે છે. આ ગુજરાતને તામિળ તળપદી ગુજરાતી બોલે, કદાચ તુટક તુટક, કદાચ એનાં વાક્યો વ્યાકરણ-શુદ્ધ ન હોય, પણ એનું ગુજરાતી લાંઘિત નથી ગણાતું; એની અશુદ્ધ ગુજરાતીને લાંઘિ એને સામાજિક મોભે ખોવાનો લય નથી. માતૃભાપા જળવાય છે એનાં બીજાં પણ ડેટલાંક કારણો છે; સામાજિક અને કૌંબિક સંબંધો જણવવામાં આવે છે, માતૃભાપાની ભૂમિના લોકો અને એ ભૂમિમાંથી બહાર ગયેલા લોકો વચ્ચે સતત સંપર્ક રહે છે.

પશ્ચિમ યુરોપમાં દરેક રાજ્યની એક વર્ચસ્વવાળી ભાપા છે. મૂળ પોલેન્ડનો પણ બીજુ પેઢીએ ઝાન્સનો. પોલીશ ફેંચને પોતાની માતૃભાપા તરીકે અપનાવી લે છે, પોતાની પોલીશ-ભાપા ભાર ૩૫

૮

અની જય છે, જુનો નાતો હંમેશ માટે કાપી નખાય છે. ભારતના રાજ્યોની ભાપામાં હજુ આ વર્ચસ્વનો મિનાજ આવ્યો નથી. ઐતિહાસિક રીતે પણ ભારતમાં ભાપાપ્રયોગોને જુદા જુદા કાર્યક્ષેત્રોમાં વહેંચવાથી ભાપાપ્રયોગની એક લાત ઉપરી છે. ભારતમાં ને રીતે ભાપાએનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેના આધારે એગણ્ણીસમી સહી સુધીના વખત માટે આપણે ડોઈ ભાપાને વર્ચસ્વવાળી ભાપા ન કહી શકીએ; એક બાજુ પૂજપાદ અને ધર્મની ભાપા, બીજુ બાજુ દરખાર અને સંભાતો-ગોલીટોની ભાપા; એક બાજુ શિક્ષણ અને સાહિત્યની ભાપા, બીજુ બાજુ ધર અને પાડોશની ભાપા, આવી પરિસ્થિતિ રહી. મધ્યયુગીન રાજસ્થાના એક રજ્યપૂતનો ભાપા-નિત્યક્રમ આપણા મુંબાઈના, ગુજરાતી ભાઈના ભાપા-નિત્યક્રમ સાથે સરખાતી શકાય. આ મધ્યયુગીન રજ્યપૂત ધરમાં હડીતી કે મારવાડી બોલે, એનો પૂજપાદ તળપદી છાંટવાળી સંસ્કૃતમાં કરે, દરખારમાં ફારસીનો ઉપયોગ કરે, અને કવિતા લખે મજમાં.

અહુભાપી સંચારનળી-net work of communication માં પાડોશાએની ભાપા-ગુજરાતીએનો માટે મરાઠી, મરાઠીએનો માટે કન્નડ, વિગેર-સંપર્ક ભાપા તરીકે કામ કરે છે. આવી શુંખલામાં દરેક ભાપા પરસ્પર સંપર્ક ભાપા જને. પોતાની ભાપાને જણવવી અને બીજાની ભાપાને અપનાવવી એ એક અહુભાપીનું લક્ષણ છે.

આદ્વિસી ભાપાએનો પાડોશની સાહિત્ય પરંપરાવાળી અને સરકારી મહદ્વાળી ભાપાએને લઈને વધુટવા માંડી છે; આ ભાપાએનો મૂકી દેવામાં આવી રહી છે અને વર્ચસ્વવાળી ભાપાએનો અપનાવાઈ રહી છે તેમાં કારણો છે આ ભાપાએનો લિંપીઅદ્ધ નથી થઈ તે, એમનામાં સાહિત્યની પરંપરા નથી તે, અને પાડોશની ભાપાએને વર્ચસ્વ મેળાયું છે તે. અમુક ભાપાએનો અમુક સંદર્ભોમાં ઉપયોગ થતો બંધ થઈ રહ્યો છે. ભાપાના ઉપયોગોમાં ફેરખલી, ઉપયોગો અને સંદર્ભોના

તात्मेवमां હેરાયાંથી એ એક સમાજમાંના સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પરિવર્તનનાં ચિહ્નો છે. હિલ્ડીના બીજુપેઢીના પંજાબી-હિંદુ પંજાબી છોડીને હિંદીને માતૃભાષા તરીકે અપનાની રહ્યા છે. પંજાબી કથાં જળવાય છે અને એના ઉપયોગના સંભેદાં કેવી હેરાયાંથી રહી છે તેનો અભ્યાસ કરી શકાય.

પંજાબી ઉત્તર ભારતની એક મુખ્ય ભાષા છે. રેલ્વેએ સૈકામાં આ ભાષાને લગતી પરિસ્થિતિમાં વણું સુચક હેરાયારો થયા છે. હિંદુ ધર્મ, ધર્મિયામ અને શીખધર્મના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહેના અરસપરસ પ્રભાવો; સંસ્કૃત અને ફારસી-અરબી મૂળની ભાષાપરંપરાઓના અરસપરસ પ્રભાવો; ઉદ્દૂ' અને અંગ્રેજનો હેલાવો; ઉદ્દૂ'. નાગરી અને ગુરુમુખી એમ અલગ અલગ લિપિઓએ ઉભી કરેલી પરિસ્થિતિ; આ બદું પંજાબી માતૃભાષીના ભાષાન્યતરહારની ભાતમાં પ્રતિર્થિયિત થાય છે. અમે હિલ્ડીના પંજાબી માતૃભાષીની ભાષા પસંદગીઓ ઉપર એક નાનો નમૂલાનો શોધ-પ્રોન્ક્રિટ ચલાવ્યો છે. અમારી જગ્ઞાસાનાં પાત્રો હતાં હિલ્ડી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ. પંજાબી-હિંદુઓ પંજાબી છોડી રહ્યા છે એવો અણુસારો તો અલખતા હતો. જ. ભાષા બદ્લો અને ભાષા જળવણીની પ્રક્રિયાઓ તથા આ ધૂંધવાતી દ્વારા કામ કરતાં પરિસ્થિતાને અમારે અવલોકન હતાં.

રાત્રાતમાંજ અમને ખગર પડી ગઈ કે અમારા અવલોકન હેઠળની વર્ણામાં જુની પેઢી અને નવી પેઢી વર્ણનો અંતરાય હતો. જુની પેઢી (૧૯૫૦ પહેલાં જણેલી) અને નવી પેઢીમાં લિપી એક ન હતી. એમ કષી શકાય કે માત્ર રોમન-લિપી, અંગ્રેજ એ વર્ણે જોડતી કરી હતી. પંજાબી-હિંદુની જુની પેઢીને ઉદ્દૂ' લખતાં વાંચતાં આવડતું; નવી પેઢી ને હિલ્ડીમાં અને તેતી આજુઆજુ દેશના ભાગલા પણી જણેલી હતી તે માત્ર નાગરી લિપી જણું હતી. ગુરુમુખીનો પરિયુદ્ધ શીખોમાં પણ મર્યાદિત હતો; અમુક શીખ છોકરાઓએ કહ્યું કે તેઓ

ગુરુમુખી જાણે છે. પણ ગુરુમુખીમાં ચોડાં વાક્યો લખવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ બધા મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. શીખ છોકરાઓએ ગુરુમુખી જાળવી રાખી હતી. એ પેઢીઓ વર્ચ્યે બોલાની બાધતમાં પણ અંતરાય ઉભો થયો છે. જુની પેઢીની ઉદ્દૂ' અને નવી પેઢીની નિશાળની હિન્દી વર્ચ્યે દેખીતો હેર છે. લિપી બાધતનો એ પેઢી વર્ચ્યેનો હેર અંગ્રેજ શિક્ષણ જળવાઈ રહ્યું છે તે માટેનું એક કારણ છે. લિપી મુકાઈ જવી તે પણ ભાષા મુકાઈ જવા માટે કારણ બને, ખાસ કરીને એજ સમાજમાં બીજી ભાષાઓ પોતાની લિપીઓને જાળવી રાખે ત્યારે. આ રીતે જોઈએ તો હિલ્ડીમાં પંજાબીને એની લિપી તરફથી પોપણ-પ્રોત્સાહન મળતું નથી.

હિંદી, પંજાબી અને અંગ્રેજ ભાષાઓની જુદા જુદા કાર્યક્ષેત્ર માટેની પસંદગી ભાષા બહલાની હિસાને સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. અમારા શોધ-વિષયો, વિદ્યાર્થીઓનો ધરમાં હિન્દીનો ઉપયોગ ભાષાભલાનો સુચક હતો. અને ધરમાં પંજાબીનો ઉપયોગ ભાષા જળવણુંનો સુચક હતો. આમ તો બધા વિદ્યાર્થીઓ હિન્દી, પંજાબી અને અંગ્રેજ નણે ભાષાઓનો ઉપયોગ કરતા, પણ ધર, પાડોશ અને શિક્ષણ એમ અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં કઈ ભાષા વાપરતા એ વિશે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીએ હેર પડતો. આ હેર વિદ્યાર્થીની ધાર્મિક ઓળખાખ સાથે સમાંતર હતો. એમ લેવામાં આવ્યું કે હિંદુ વિદ્યાર્થી હિન્દી તરફ ધીમે ધીમે ખસતો હતો, છતાં એનું હિન્દી તરફનું વલણ હસુલસુ હતું. પ્રમાણમાં શીખ વિદ્યાર્થીનું વલણ ચોક્કસ હતું. એણે ધરના, આત્મીયતાના અને અવિખિસરના સંહેદ્રાં પંજાબી જાળવી રાખી અને શિક્ષણમાં અંગ્રેજ પસંદ કરી. કદાચ એ નોંધવાની જરૂર છે કે આ વિદ્યાર્થીઓની ભાષા-પસંદગીને એમની આર્થિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ ન હતો. પણ એમની ધાર્મિક ઓળખાખ સાથે સંબંધ હતો. અમારા અભ્યાસમાં અમને એ વાતનો પુરાવો મળ્યો કે એક સમાજમાં એકથી વધારે ભાષાઓ વપરાતી હોય તો પણ કોઈ એક કાર્યક્ષેત્ર માટે કોઈ એક ભાષાની પસંદગી કોઈ ખાસ પ્રયોજનથી નક્કી થાય

છે ભાષાવિરોધથી કોઈ વિશેષ કામ સરતું હોય છે. ભાપાના શાખિદ્દે અર્થ ઉપરાંત ભાપાને સામાજિક અર્થ પણ હોય છે. ભાપકે ભારેખમ બનવું હોય કે મોકળાશથી વર્તવું હોય, આત્મીયતા જગ્યાવાની હોય કે અતડાપણું બતાવવું હોય, કોઈને ખુશ કરવો હોય કે કોઈનું અપમાન કરવું હોય, પોતાનો મોખો ઉચ્ચો છે એમ બતાવવું હોય કે નીચો છે એમ બતાવવું હોય, પોતાની અસ્તિત્વા, નોખાપણાનો દાવો કરવો હોય; આ બધું ભાપા અને લિપીની પસંદગીમાં નિર્ણાયક બળો બને.

બહુભાષી સમાજેમાં ભાપકે પરિસ્થિતિના સંબર્ભ પ્રમાણે એક ભાપામાંથી બીજી ભાપામાં સરે પણ એક વ્યાકરણમાંથી બીજી વ્યાકરણમાં સરે જ એવું નહિ. હિન્દી-પંજાਬી, મરાઠી-કન્નડ અને તામિન-સૌરાષ્ટ્રીને લગતાં સંશોધનેમાં જગ્યાવા મળ્યું છે કે આ જોડકાંઝોના દુભાષી વિસ્તારમાં રોજગારોજનાં ઓલાતાં વાક્યો એક ભાપામાંથી બીજી ભાપામાં શાખદશ: ઉતારી શકાય છે. (અલપત્ત આ જોડકાંઝોમાંની ભાપાઓના શિષ્ટ પ્રકારો એકખીનથી ખૂબ જુદા છે, જેમાં શાખદશ: ઉતારાની શક્યતા નથી.) આમાં હિન્દી-પંજાબી બન્ને ઘન્નો-આર્યન ભાપાદુળની ભાપાઓ છે પરંતુ મરાઠી-કન્નડ અને તામિન-સૌરાષ્ટ્રી જુદાં જુદાં ભાપાદુળોની ભાપાઓ છે. સૌરાષ્ટ્રી એક ઘન્નો-આર્યન ભાપા છે. એ મફુરાઈની આજુભાજુ રહેતા, સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૧૧માં સહીમાં ત્યાં આવેલા વણાટકામ કરનારાઓના ભાપા છે. એ ભાપાઓ વર્ચનેનો ભાગખાગત ફેર બધી પરિસ્થિતિઓમાં સરખે નથી રહેતો, તે ફેરનું પ્રમાણ બન્નેના ભાપકે એકખીનની સાથે ડેટલા પ્રમાણમાં જો ડેટલા પ્રમાણમાં ઓલે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. એક આપો સમાજ જ્યારે પોતાના નિત્યકુમમાં એ કે વધારે ભાપાઓ વાપરતો હોય તો તેને એક ભાપાનો સમાજ જ ગણવો જોઈએ. આવા સમાજમાં ભાપાઓની સીમા તાણવી અવાસ્તવિક બનશે.

અનેક રસતા કે બેળસેળ heterogeneity ભાપા માત્રમાં હોય છે. આ હકીકત સમાજમાં અનેક રીતે મૂર્ત થાય છે. જેને

આપણે અનેક ભાપાઓ કહીએ તે આ અનેકરસતાનો જ એક આવિલાવ છે. ભાપારૈલીએ એ અનેકરસતાનો બીજો આવિલાવ છે. સમાજમાનો વર્ગભેદ ભાપારૈલીએથા દેખા હે. સમાજના સ્તરીકરણની સમેસમ ભાપાની અંદરનું વૈવિધ્ય ભાપા-સમાજશાસ્ત્રના સંશોધનોથા પુરવાર થયું છે. ભાપા એ સંસ્કૃતિ બહુરની કોઈ સ્વાયત્ત વ્યવસ્થા નથી, પણ એ સંસ્કૃતિનો જ એક આવિલાવ છે. ભાપાને પોતાની વ્યવસ્થામાં અને વ્યવસ્થા દારા સંસ્કૃતિની હરેક પ્રકારની વિવિધતા અને અનેકતા વ્યક્ત કરવી જ રહી. પચરંગી સમાજેની બહુભાષિતા અને તેમની ભાપાઓમાંની અનેકરસતા ઉદ્ભલવે છે લોકોના સાથે રહેવાથી, સાથે કામ કરવાથી અને સામાજિક સેવા-સુવિધાઓનો. સાથે ઉપરોગ કરવાથી. ભાપાસમાજમાં ઉપરખલ્લી સમર્પતા લાદવાથી શુદ્ધાયદો? એના ઘડતરમાં જ વૈવિધ્ય સમાયેલું છે.

હવે આપણે નવ્ય-ભારતીય ભાપાઓને શિષ્ટ-માન્ય standard બનાવવાની પ્રક્રિયાને જોઈએ. ભાપાઓને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવી અને તેમને કાયદાનો ટેકો આપવો-legitimisation-તે એ વર્ચ્યે હું બેદ કરેં. શિષ્ટ-માન્ય બનાવવાની પ્રક્રિયા લાંબો વખતથી ચાલતી હોય જેથી સર્વત્ર સરખી લિપી અને જોડણી અસ્તિત્વમાં આવે, સાહિત્ય વિકસે અને શાખદશલીનો. વિસ્તાર થાય. બીજુ ભાજુ ભાપાને કાયદાનો ટેકો મળતાં તે ભાપાની શિષ્ટ-માન્ય બનાવવાની પ્રક્રિયાને જરૂરી એવો વેગ મળે. કાયદાનો ટેકો મળવો એટલે શિક્ષણ, રાન્યવ્યવસ્થા અને કાનુનમાં ભાપાનો સ્વીકાર થવો. ઘરના અને આત્મીયતાના સંદર્ભેને એળંગીને ધ્યાનમાં અને રાન્યવ્યવસ્થામાં કાયદેસરનો ભાપાનો ઉપરોગ એટલે કાયદાનો ટેકો.

પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ શૈલીએ શિષ્ટ-માન્ય ભાપાઓ બની; આ ભાપાઓ ધર્મ અને કર્મકાંડના ક્ષેત્રોમાં તથા કાયદો અને રાન્યવ્યવસ્થામાં વપરાતી. આ સત્તા અને મોખાની

ભાપાએ હતી. એથા માણસોને આ ભાપાએ શિષ્ટવાની છૂટ કે સગવડ હતી. દેશા-વર્નાંકયુલર-ભાપાએને કાયદાનો ટેકો ન હતો; દેશા ભાપાએ વર્ગહિતોને પ્રોત્સાહન ન આપતી તેમ તે વાર્ક્સેપ્ક્ર્સમાં અંતરાય રૂપ પણ ન હતી. દેશા, તળપદી ભાપાએને કાયદાનો ટેકો આધુનિક યુગમાં છેલ્લાં સો વર્ષોમાં મળ્યો. નવ્ય-ભારતીય ભાપાએને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવાની દિશામાં કાયદાનો ટેકો એ એક અગત્યનું પગલું હતું. આથી આ ભાપાએની પાઢમાળાએ અને શાખાવલીએ બની. ભાપા શિક્ષણ અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્વીકારક એટલે એની માર્ગેપદેશિકા, શાખાવલી એવું અને જે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યક ભાપાએની જગ્યાએ સાધારણ તળપદી ભાપાએનું શિષ્ટમાન્ય બનવું સમાજવ્યવસ્થામાં થતા અગત્યના ફેરફારાનું સૂચક હતું. પ્રજામાં શિક્ષણનો વિસ્તાર અને પ્રજાના બધા ભાગોને શિક્ષણ મેળવવાની છૂટ અને સગવડ થઈ તેથી આમ બન્યું.

આ પ્રક્રિયાએ પ્રમાણમાં નવી છે. પ્રાદેશિક અરિમતા અને પ્રાદેશિક વિકાસની સાથે નવ્ય-ભારતીય ભાપાએને કાયદાનો ટેકો મળ્યો. લોાંધારીનાં પરિયોગને લાઘે સમાજના કેટલાક વર્ગોને ઉપર ઉદ્ઘાતી તક મળ્યા. ધર્મની વખત પોતાને કોઈ જુથના સભ્ય તરીકે બતાવવા-એણાખ્યિન્દ્ર તરીકે પણ ભાપાનો ઉપરોગ થવા લાગ્યો. વર્ષતીગણ્યતરીના માતૃભાપાના અંકડાએમાં ધર્મનું ટેકાણે આ વાત દેખાય છે. ભાપાનું હિત સાચવવાનાં એઠાં હેઠળ પોતાના જુથ માટે ખાસ હુક્કો મળાવા લાગ્યા. વિરોધી જુથો, અમારી ભાપાને ઉપરી ભાપાનું સ્થાન મળવું જોઈએ, એવા પરસ્પર વિરોધી દાવાએ કરવા માંયા. લધુમતી જુથો એમની ભાપાને કાયદામાં સ્થાન મળે એ માટે દાવાએ કરવા લાગ્યા. ‘ધર્તીપુત્ર’ કે ‘મનની એકતા’ એવા અંદાજો નાચે ભાષાજુથો પોતાનું સ્થાન મળયું કરવાની કોશિશમાં પણ. આ અને આવી બીજી, ભાપા ઉદ્ધાર કે ઉત્થાનતી સંસ્થાકીય જુથ-પ્રવૃત્તિએ જુથહિતોને આગળ કરવાનાં સાધન માત્ર અને છે.

ભાપાનું વિધિસરનું શિષ્ટ-માન્ય રૂપરૂપ ઉપસાવવાના પ્રયત્નોમાં ને તે જુથની પોતાની અરિમતા જે આગળ આવી રહી છે. આપણે બેન્યું કે બહુભાષી સમાજોમાં ભાપાના ઉપરોગના સ્તરે ‘ભાપામાં એકરસતા’ નો કોઈ અર્થ નથી. ભાપા સ્વભાવે જે સાતત્યવાળા પ્રવાહશીલ છે તે પછી સ્થિરરૂપરૂપ વાળા કેમ હોઈ શકે? સંસ્થામાન્ય અને આદ્ય શિષ્ટમાન્ય પ્રકારો હમેશાં એકરસતા, એકરૂપતા અને ચોક્કસ સીમાએનો દાવો કરે, આ પ્રકારો રોજખરોજના મોઢામોઢના વાગ્યવાહાર ઉપર, વાગ્યરૂપ ઉપર ઢાંકપછેડો કરે. સરવાળે નવ્ય-ભારતીય ભાપાએના શિષ્ટ-માન્ય રૂપરૂપો માટેના સંસ્થાકીય પ્રયાસો મેટે ભાગે શિષ્ટ સાહિત્ય પરંપરાને કાયદાનો ટેકો આપવામાં જે અટવાઈ ગયા, અને તળપદી ભાપાએ તરફથી વિમુખ બની ગયા છે. (આ કદાચ સંક્ષાંતિની અવસ્થા હોય; સિનેમા, છાપાં અને લલિત સાહિત્યના લેખકોએ તળપદી ભાપાએને દાહ આપી છે. પણ તે ગાળામાં નવ્યભાપાએના પ્રશિષ્ટીકરણને લાઘે શિક્ષણ વ્યવસ્થા ભારે હિંમત ચૂકવી રહી છે.)

કલાસિકલ (પ્રશિષ્ટ) સંસ્કૃત, કલાસિકલ ફારસી, કલાસિકલ તાનિન આપણું ગમતાં એકરસતા, શુદ્ધતા અને સન્માન આપે, પરંતુ આ બધા ચંકાસ્પદ ગુણો છે, ભાપા-વપરાશની વાસ્તવિકતામાં એને કોઈ આધાર નથી.

ભાપાને વિકાસ ભાપાને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવામાં કે એની શાખાવલીને બધારવામાં સમાઈ જતો નથી. બોલી-લખાંને કરાતા ભાપાના વપરાશમાં ભાપકોના સર્કિય ફણા સાથે ભાપાને વિકાસ જોડાયેલો છે. આપણી ભાપાએનું આધુનિકીકરણ શરૂ થાય છે તળપદી ભાપાએને શિષ્ટ-માન્ય ભાપાએ તરીકે સ્વીકારનાની સાથે અને આ ભાપાએને કાયદાનો ટેકો આપવાની સાથે. સૈદ્ધાંતિક રીતે ને તે ભાપાના બધા જે બોલનારાએને શિષ્ટ-માન્ય ભાપા સુલભ હોય, પણ આપણું ખખર છે કે હુકીક્તે આપણા દેશની મોટા

ભાગની પ્રણને શિષ્ટ-માન્ય ભાષા સુલભ નથી, કારણું કે તે નિરક્ષરતા છે. આપણી ભાષાઓના વિકાસની એ મુખ્ય બાબતો છે : એક ભાજુ નિરક્ષરતા-હિવસો હિવસ વધતી અને લોકોને પાંગળા બનાવી મૂકીતી નિરક્ષરતા, અને બીજું ભાજુ ભાષાઓને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવી તે. ભાષાઓને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવાનું કામ પહેલું હાથમાં લઈને આપણે પ્રણના એક મોટા, લગ્નભગ ઉપ ટકા જેવડા, ભાગને ભાષાવિકાસની પ્રક્રિયામાં સામેલ થતો અટકાવ્યો છે. ભાષાઓને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવા માટેની સરકારી સખાવતોએ ભાષાઓને લગતું એક અભદ્ર ખાઉધરાપણું ઉભું કર્યું છે. બનાવવી અવાસ્તવિક શખાવકીયોનો પથારો, અવાચ્ય ભાપાંતરો, અને ભાષાનું 'કિથાન' કરનારો એક ધંધાહારી વર્ગ, આ બધું ઉભું થયું છે. ને પ્રયોજન માટે સખાવત થાય છે તેજ પ્રયોજનની હાણ થઈ રહી છે. નવી શિષ્ટ-માન્ય ભાષાઓ એટલી તો દુર્ગમ બની છે કે પહેલી પેઢીએ અક્ષરરાન મેળવતો માણુસ તો જ્યકડાય જય છે અને સરવાળે શિક્ષણના પ્રવાહમાંથી ફેંકાઈ જય છે. નિશાળની ભાષા અને ધરની ભાષા એટલી તો જુદી પડી ગઈ છે કે એ સંસ્કાર-પાટ culture gap ને લાંઘવા ભાણુનાર અસર્મણી બની જય છે.

મને લાગે છે કે નિરક્ષરતા દૂર કરવી એક ભાજુ રાખી ભાષાને શિષ્ટ-માન્ય બનાવવાને પ્રાથમિકતા આપી આપણે જિધો રસ્તો પછુંદો છે. આપણે આપણા બહુભાષી દેશના વર્ચસ્વવાળા એક જુથના દ્વાણના બલિ બન્યા છીએ.* આ જુથે પ્રશિષ્ટીકરણની એક એવી પ્રક્રિયા ચલાવી છે કે પરંપરાગત સાક્ષરો અને તાજી સાક્ષરો વચ્ચે એક દીવાલ ઉભી થઈ ગઈ છે. નિરક્ષરતા વધા છે તેમાં આ વર્ચસ્વવાળા જુથનો ફાળો નાનોસુનો નથી. નિરક્ષરતાના ઉંચામાં ઉંચા

* [હિન્દી, હિન્દીના સંહર્મમાં એ પરસ્પર વિરોધી જુથના દ્વાણના બલિ બન્યા છીએ.]

આંકના વિસ્તારો રાજ્યસ્થાનથી લઈને એક તરફ બિહારને વટાવે છે તો બીજું ભાજુ આન્ધ્ર પ્રદેશને વટાવે છે. આ એજ વિસ્તારો છે કે જેમાં નિશાળની ભાષા અને ધરની ભાષા વર્ચે મોટું અંતર છે; એ જ્ઞાણિતુંજ છે કે આ પ્રદેશોની ધરની ભાષાઓ; માગધી મૈથીલી, ભોજપુરી, ખજી, ખુદેલી, બાંગડી, રાજ્યસ્થાની-સ્કૂલની ભાષા શિષ્ટ-માન્ય ભોજપુરી, ખજી, ખુદેલી, બાંગડી, રાજ્યસ્થાની-સ્કૂલની ભાષા શિષ્ટ-માન્ય હિન્દી કરતાં સારી એવી જુદી પડે છે. આન્ધ્ર પ્રદેશમાં લાંબો વખત જૂથી સ્કૂલની ભાષા ૧૬મી સહીની સાહિત્યિક-શિષ્ટ તેળુગુ ઉપર આધારિત આંધ્રિક તેળુગુ હતી. આ તેળુગુ હોઈ જોલતું નથી છતાં નિશાળની ભાષા તરીકે એ ચાલુ રહી. યોડો વખતથી પરિસ્થિતિ બહલી છે, આંધ્રિક તેળુગુએ બાચહારિક તેળુગુને મારગ કરી આવ્યો છે. (અથવા એક વચ્ચગાગાની સરળ-આંધ્રિક અથવા શિષ્ટ-બાચહારિક તેળુગુને વર્ચે રાખ્યો).

સામાન્ય રીતે નિરક્ષરતા માટે ભાષાકીય કારણો ખ્યાનમાં લેવાતાં નથી. આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનો દેખાવો ભાષાકીય કારણોને લઈને પણ હોઈ શકે એ સમજવા જેવું છે. આપણા પાડોશીઓ પાસેથી ભાષા આપોજનનો એક પાઠ આપણે ભાષાવો હોય તો તે આ છે. રશિયા જેવા બહુભાષી હેઠે પણ આપણા જેટલા કે વધારે નિરક્ષરતાના આંક સાથે શરૂઆત કરેલી એમણે નિરક્ષરતા નિર્મલને પ્રાધાન્ય આપ્યું; ને ભાષાઓ દ્વારા નહિ તેના માટે લેખન પ્રણાલીઓ ખડી, પ્રાથમિક શિક્ષણ આ ભાષાઓમાં અપાયું, અને પંદર વરસના ગાળામાં નિરક્ષરતાને નિર્મલ કરી. એમણે ને જ્યૂઝનો ઉપયોગ કર્યો તે આપણા કરતાં ધણેણું જુદો હતો. એમણે તળપદી જોલીઓમાં અને તળપદી ભાષાઓમાં ભાણુતર ચલાવવા ઉપર જાર મૂક્યો. આ રીતે એમણે બહેણા પ્રણને ભાષા વિકાસના કાર્યક્રમમાં સાથે લીધી. આપણે કાપદાનો ટેકો ગણ્યીગાંહી ભાષાઓને આપવાનું નઝી કર્યું (હકીકતે આવો ટેકો પણ ત્યારે જ અપાય જ્યારે હોઈ રાજકીય જુથ અમુક ભાષાને આગળ ધરે, જેવું કે કોંકણી, ભોજપુરી અને મૈથીલી માટે

બન્યુ'). આપણું શક્તિઓ ખર્ચાય છે કલાસીકલ ભાષાઓના નમૂના ઉપર શિષ્ટ-માન્ય ભાષાઓ બનાવવામાં. આપણે વાતો પણ કરીએ છીએ ત્રણ શિષ્ટ-માન્ય ભાષાઓ બનાવવાની, અને તે પણ નિરક્ષર પ્રગતને. અધુરામાં પુરુષ આમાંની દરેક ભાષા ઘરની ભાષાથી દરેક રીતે જુદી.

ભૂતકાળમાં શિષ્ટીકરણ નાના જૂથેએ નક્કી કરેલા નિયમોને કઠને ચાલતું, એને જુદા જુદા પ્રહેશના સભાંત લોકો અપનાવતા અને પણી અનેક પ્રહેશોને ઉપરના એવું શિષ્ટ-માન્ય સ્વરૂપ ઉપસનું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત, ઓક અને લેટિન અને કલાસીકલ અરથી એ બધી આ રીતે શિષ્ટમાન્ય ભાષાઓ બનેલી. મોટા વિસ્તારેમાં આ ભાષાઓનો સંપર્ક ભાષાઓ તરીકે ઉપયોગ થયો. એમનો ઉપયોગ દિમાગના અને દ્વારાવાળા સંબોધનાં પણ થયો. જે કે આ ભાષાઓમાંની એક પણ ભાષા કોઈ પણ પ્રહેશના કોઈ પણ માણુસની માતુભાષા ન હતી. આ ભાષાઓ કરતાં આજની શિષ્ટ-માન્ય ભાષાઓ મૂળભૂત રીતે જુદી પડે છે. આજની એક શિષ્ટ-માન્ય ભાષા અમુક લોકોની માતુભાષા એ અને અમુક ક્ષેત્રના મૂળભાષા છે. નાન્ય ભાષાઓ લોકોની સતત ભાગીદારીથી શિષ્ટ-માન્ય અનુવી જોઈએ. અન્યથા એ ભાષાઓ પણ તળાપત્ર મણારોથી દૂરની અને કલાસીકલ સાહિત્યક ભાષાઓ જેવા અની જરૂરો, જે પણી હીકા પામેલા થોડાઓને જ અવગભ્ય રહેશો. અંગાળી સાંચુભાષા, સરકારી હિન્દી, સરકારી ઉર્દુ, સાહિત્યક તામિન, આંધ્રિક તેણુંગુ, કેટલાંક ઉદાહરણો છે. આમાંની કેટલીક તો પરવારી ગઈ, પણ કેટલીક હજુ ધમપણાડા કરે છે.

પ્રાકૃતને સંસ્કૃત જેવી કલાસીકલ ભાષા કહી એ કદાચ સમગ્રવિનું પડુશે. સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતને સામાણ્યક મોટાવાળાઓની ભાષા બન્યુવામાં આવે છે, અને પાલી તથા પ્રાકૃતને નીચેના થરના માણસોની ભાષાઓ ગણુવામાં આવે છે. આ ગરખડ સાહિત્યના ઈતિહાસના

periodisation-સમયસીમાભાગના ભાષા ઈતિહાસના સમય મીમાભાગન જાથે સેળાલો કરતાથી થઈ છે.

સંસ્કૃત બોલનારા ટોળાંએ ઈતિહાસમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં દેખાણાં અને પણીના પાંચસો વરસમાં સિંહુ-ગંગાના દેખાઅમાં દેખાણાં. પાંચસો વરસના ગાળામાં આ ઓદ્ડીમાં ચોક્કસ દેરફારો થયા હતે. કારણ કે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સહીમાં પાણિની જે ભાષાનું વ્યક્તરણ લખે છે તે ભાષા બોલાતી તો બંધ થઈ ગઈ હતી. એ ભાષા પાણિનીના ગાન્ધી સાલાતુરની તળપદી ભાષા ન હતી. એ ખર્મ અને કર્મકાંડની ભાષા હતી. જેનો વિદૃતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનેમાં ઉપયોગ થતો હતો. ઓલાતી ભાષા તો ખૂબ બહલાઈ ચૂદી હતી.

આ અંગેનો એક પુરાવો આપણને વસાઇતના પૂર્વી જેડા ઉપરથી મળે છે; ખુદ અને મહાવીરે સંસ્કૃતનો જેમાં ઉદ્ગમ છે તે જ ઉદ્ગમની પણ વધી જુદી ભાષામાં ઉપહેશ આપે. ખુદ અને મહાવીરની ભાષાનું શિષ્ટ-માન્ય સ્વરૂપ અશોકના શિલાલેખોમાં જુદે જુદે સ્થળો-ઉત્તરમાં, ઉત્તર પશ્ચિમમાં, દક્ષિણમાં, દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં, મધ્ય હેઠોમાં, પૂર્વમાં-મળે છે. ચા જ શિલાલેખોમાં થોડા ભાષાલેદો પણ જેવા મળે છે જે જુદી જુદી ઓલાંગોના સૂચક છે. સંસ્કૃતનું શિષ્ટ-માન્ય કલાસીકલ ઇપું ઉત્તરપશ્ચિમમાં અને મધ્યહેઠોમાં હાંયું અને પાણિનીએ એને વાકરણમાં જકડાયું. જ્યારે પૂર્વનું શિષ્ટ-માન્ય [પાલીનું] ઇપું પાટડીપુત્રના દરખારમાં વિકસે છે પાલીનું આ ઇપું શિષ્ટ-માન્ય અની ગયેલું તે બાબતનાં એવાંશો અશોકના શિલાલેખોમાં દેખાય છે. ભાષાવિજાનની રીતે તપાસતાં સંસ્કૃત કરતાં પાલી તળાપદી ઓલાની વધારે નજીક હતી એમ કઢી શકાય. પાલી પૂર્વની શિષ્ટ-માન્ય ભાષા સંસ્કૃતને ખેડી શકી હોતી પણ એવામાં જ સંસ્કૃત એક નવો હેડ ધારણ કરે છે. એનું ક્ષેત્રના ખર્મ અને કર્મકાંડની

મર્યાદાને એણે છે. અને પોતાના સાહિત્યક વ્યાપમાં અન્ય વિવિધોને સમાવે છે, જેવા કે કથા અને કારીગરી, કાયદો અને સમાજ, ઓષ્ઠ અને સ્થાપત્ય અને ખાસ કરીને કાવ્ય, નાટક વગેરે લભિત સાહિત્યે. સંસ્કૃત સાહિત્ય આ રીતે સેક્યુલર-ધર્મનિરપેક્ષ બન્યું, એમાં સામાજિક પ્રવર્તિનાં બધાં ક્ષેત્રો સમાવિષ્ટ થયાં, [સમાજ જીવનના ઉત્તમ ઘોરણો, મૂર્ખો અને પ્રવર્તિઓને રજૂ કરવાથી જ કલાસીકલ સંસ્કૃત કલાસીકલ બની] સંસ્કૃતનું કલાસીકલપણું તેના વ્યાકરણી માળખામાં હેઠાય છે. નેમકે વૈદિક ભાષાની દ્વિયાપ્તોની અતિ જटિલ કાળાસ્થિતિ-વ્યવસ્થા સંસ્કૃતમાં સરળ અને સુરેખ બની. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી શાસ્ત્રોની 'લોન' લઈ રાખ્યાંડારવે ખૂબ ખૂબ ફેલાવ્યે. શુદ્ધ બ્લોક લખ્યું છે કે 'સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ સરળ બન્યું'. જે ભાષા તાપદી-માતુભાષા નથી અને [કાયદેસર] ભાષાની પડે તેની ભાષામાં આમ બનતું રચાભાવિક છે' (લિંગેં આયે ૧૬૩૪ પા. ૧૪).

ખીંડું સદી ઈ. સ. માં, અગોડ પણી ચારસેં વર્ષે, ક્ષત્રપ (ઈરાનીયન) રાજ ઉદ્ધારના ગિરનારના શિવાલેખમાં સંસ્કૃતનો ઉપર કલેક્શન પરિપોષ અને પરિવર્તન આપણુંને જેવા ભલે છે. ન્યારે પાદીની કૃદિ ન થઈ, એ ભાષા ધર્મ અને ઉપરથાત્મક કર્યાનકોમાંથી બહાર ન આવી.

પદ્ધિમના શિષ્ટ-માન્ય ઇપને પૂર્વનું શિષ્ટ-માન્ય ખસેડી તો ન શક્યું પણ સામેથી પોતે જ લુખતપ્રાય: અતી ગયું. આનાં અગત્યનાં કારણો! છે : મગધ અને પાટ્ખીપુત્રનો મ્હાસ તથા કનૌજ અને ઉજૈનનો અભ્યુદ્ય. તેમ જ ખુદ ધર્મની પડતી. પાલીનો ઉપયોગ થતો બંધ થાય છે ત્યારે જૈનો પ્રાકૃતને પોણે છે અને પ્રાકૃતોમાં સારું એવું જૈન ધર્મનું સાહિત્ય ઉભું થાય છે, એને એકદું થાય છે. ભારતમાં ખુદ ધર્મનો ફેલાવો વટયો. તો જૈન ધર્મનો ફેલાવો વધ્યો. તેની સાથે પ્રાકૃત સાહિત્ય વધ્યું અને પ્રાકૃત ધર્મ-સંદર્ભોની બહાર નીકળી મેન્ટ્યુલર-સંદર્ભોમાં પણ પ્રસર્યું.

કલાસીકલ સંસ્કૃત-નાટકોમાં પ્રાકૃતનો ઉપયોગ, ચોથી સદીમાં શુક્લ અને ભવિષ્યવાણી જેવા સેક્યુલર વિષયોનાં કલાસીકલ-પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો, સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કરવાનો ભરતમુનિનો આદેશ, અધ્ય-અરિયામાં મળતી પ્રાકૃત પોથીએ, આ બધું પ્રાકૃતે શિષ્ટ-માન્ય ઇપ વલ્લ વહેલું ધારણ કર્યું એમ સૂચવે છે.

કલાસીકલ પ્રાકૃતનું સાહિત્ય સંસ્કૃતના મોદેલ ઉપર બન્યું. જેને સંસ્કૃત ન આવડતું વે પ્રાકૃત લખતાં-વાંચતાં શીખતા અસમર્થ હતો. પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો પ્રાકૃતને સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાના નિયમો છે; ખરેખર તો એ ગાઈડ્ઝો છે જેનો ઉદ્દેશ છે કલાસીકલ સાહિત્ય ભાગતા વિવાથીએને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કેમ વાંચવું અને કખવું એ શીખવવાનો.

પ્રાકૃતોમાં પ્રદેશમૂલક વૈવિધ્ય નશવું છે. સંસ્કૃત નાટકોના જુદાં જુદાં પાત્રો જુદા જુદા પ્રકારની પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કરે એ પ્રકારની પરિપાદીને કોઈ વાસ્તવિક આવારે નથી જે નાટકોમાં રાજ સંસ્કૃત બોલે પણ રાજનો હાસ્તરો પ્રાકૃત બોલે, ભાલીશ સંસ્કૃત બોલે પણ એની પ્રલી પ્રાકૃત બોલે તે નાટકો માટે 'સ્લીઓએ પદ્ધિમની સૌનસેની પ્રાકૃત બોલવા', 'એક ધૂતારાએ ઉત્તર-પદ્ધિમની પૈશાચી પ્રાકૃત બોલવી', 'એક ભારાએ, જલભાહે પૂર્વની માગબી પ્રાકૃત બોલવી', એવા નિયમોનો અર્થ આપણે એટલો જ કરી શકીએ કે મધ્યચુગીન ભારતમાં આજના ભારત માટે આપણે ઉપર નોંધી તેથા પ્રકારની જ સંહિય-અહુભાષિતાની પરિસ્થિતિ રોજખરોજના વ્યવહારમાં પ્રવર્તાતી હતી. સમાજમાં સંસ્કૃતની પ્રતિધા ઉંચી હતી અને એલીટો-સંભ્રાતા એને પંચી શકતા. ઉપરંત, નાટક અને નાટક-કંપનીએ પદ્ધિમ-ભાગતમાંથી નીકળેલાં પરિશામે પૂર્વ અને ઉત્તર-પૂર્વ [પદ્ધિમ !] ની ભાષાએને પ્રમાણમાં એષું સંભાળ આપવામાં આન્ય અને આ ભાષાએ નીચલા કોટિના પાત્રોને વળ્ણગાડવામાં આવી.

દુંકમાં પ્રાકૃતો સંસ્કૃતના નેટલી જ સાહિત્યિક છે. શિષ્ટ-માન્ય પ્રાકૃતો પાણના વખતની છે. સંસ્કૃત શિષ્ટ-માન્ય બન્ધા પઢી અથડી શિષ્ટ-માન્ય અની, તવારીખમાં આ ભાષા પાણની અવર્થાએ છે. પરંતુ આ અંધી ભાષાએ એટલી જ નક્કી બનાવટો છે નેટલી કુદ્વારીકલ સંસ્કૃત નક્કી બનાવટ છે.

પાલી અને પ્રાકૃતો શિષ્ટ-માન્ય બન્ધાં ત્યાર પઢીના અરસામાં અપભંશ સાહિત્યિક ભાષા બની, અને એક સાહિત્યિક ફોર્મ પણ બની, (આ ભાષા માત્ર છંદબદ્ધ રૂપે જ ભણે છે, અપભંશનું ગચ્છ સાહિત્ય કથાંય મળ્યું નથી). આ ભાષાને છુદી સહીમાં શિષ્ટ-માન્ય બનાવાઈ. આ ભાષાનો ઉપરોગ ઉપરોક્ત ગીતાત્મક કે ચારણી કાંયમાં થયો.

આ અંધી સાહિત્યિક શિષ્ટ-માન્ય ભાષાએ : સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત અને અપભંશ ભારતભ્યાપ્ત છે તેમાં કથાંય નોંધપાત્ર પ્રાદેશિક વિશેષતા જેવા ભળતી નથી. આ ભાષાએ કથારેય પણ પ્રજનના ફોર્મ ભાગની ભાતુભાષા ન હતી. હુમેશાં તે કલાસીકલ ભાષાએના વિધિસર-શિક્ષણથી શાખી શકાતી. હર એક પઢીની શિષ્ટમાન્ય ભાષા ઐતિહાસિક રીતે આજના સમયની નજીક છે અને તેથી તેમને ભારતની શિષ્ટ-માન્ય સાહિત્યિક ભાષાએના વિકાસના તરીકે બદાતી શકાય.

આ ભાષાએ સાહિત્યિક ભાષાએ અથવા સાહિત્યના પ્રકારો તરીકે એક બીજીની પૂર્ણ છે અને શિષ્ટ-માન્ય કે ઉપલા થરની ભાષાએ તરીકે કોઈ પ્રાદેશિક ચિહ્નો દર્શાવતી નથી. અતાં દરેક પઢીના સ્વરૂપમાં પ્રાદેશિક ભાંટ : લદ્દણો, ઉકિતએ, બ્યાકરણી નિશાનો. અંદર સરતાં રહ્યાં અને તે એટલી હુદે કે જ્યારે આપણે અપભંશમાં પહોંચીએ ત્યારે તે ભાષામાં કોઈપણ આધુનિક ભારતીય ભાષાની શરૂઆત જોવા રાજ્ય થઈ જઈએ છીએ. હુકીકતે અપભંશ એ મુખ્યત્વે ભારતભ્યાપ્ત-શિષ્ટમાં છેલ્લું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે.

ઇન્ડો-આર્યના સંદર્ભમાં જે એક ભાષા ભારતમાં પ્રસરી રહી હતી તેમાં પડેલા પહેલા ભાગલાએ સાથે ભારતના ભાષાવૈગાનિક ધતિહાસનું સમયસીમામાપન શરૂ થાય છે. આ ભાગલાએ પાણીની અને ખુદ્દના સમયમાં શરૂ થયા હુશે. તે સમય પઢી જેમ ભાગલા પડીને બનેલી ભાષાઓ દિશાઓમાં ફેલાઈ, પોતાની આગામી માતૃભાષાઓવાળી જુદી જુદી પ્રગતાઓમાં ફેલાઈ, તેમ તેમ આ ભાષાઓમાં વૈરઘ્ય ઉત્પન્ન થતું ગયું. કુમે કુમે ભાગલાઓ પડતા ગયા અને અવાતર ભાષાજુદ્યો (ઉત્તરનું, પૂર્વનું, એવાં) અનતાં ગયાં. આવા કુમાનુકુમિક ભાગલાઓ સાથે આપણે કાર્યમારીથી સિહાલી સુધીની અને આસામીથી મરાડી સુધીની નાન્ય-ભારતીય ભાષાઓમાં આવીએ છીએ. આ કુમાનુકુમિક ભાગલાઓ કથારે પણ એ નક્કી કરીએ એટલે ભાષા-ધતિહાસનું સમયસીમામાપન થયું એમ કહેવાય.

ભાષાઅયોજનની પૂર્વભૂમિકા

વિહેશી શાસને આટોપાયા પણીની દુનિયામાં દેશી ભાષાઓની* અસ્તિત્વાની જગ્યા છે. દેશી ભાષાઓ પાસેથી નવાં નવાં કામો લેવાનાં શરૂ થયાં છે. અને સ્વાભાવિકપણે, નવરૂપતત્ત્વ દેશોની વિકાસ યોજનાઓની સૂચિ ઉપર “ભાષાઅયોજન” ને સમાવેશ થયો છે. દેશી ભાષાઓને વિકાસનાની-સમૃદ્ધ કરવાની ઘર્ણા આ બધા જ દેશોમાં જેવા મળે છે. તેને માટે કેટલાક કાયદાઓ બનાવાયા છે, વહીવટી તત્ત્વ તથા શિક્ષણને આ ઘર્ણાને સાનુદ્ધ બનાવાયાં છે. ધ્યાન એચ્યતી બાળત એ છે કે, વખતોવખત જાહેર મંચ ઉપરથી દેશી ભાષાઓને સમૃદ્ધ કરવાની જાહેરતો કરવામાં આવે છે. વિકાસશાલ દેશોમાં, જેમાંના ધરણા બહુભાષાભાઈ છે તેમાં, વિરોધી ભાષાજૂથોના વિસંવાહી આઅહેથી પરિસ્થિતિ ગુંચવાડાલરી છે. બહુભાઈ અને વિકાસશાલ દેશોની ભાષાઅયોજનની પ્રક્રિયાઓના કેટલાક અભ્યાસો છેલ્લા એ દાયકામાં થયા છે. જેથી ભાષાઅયોજનનું અભ્યાસક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.

મારો હેતુ અહીં ભાષાઅયોજનની સાથે સંકળાગેલા બધા મુદ્દાઓ અકાસવાનો નથી. માત્ર ભાષાઅયોજનની અને શિક્ષણકારોએ રજૂ કરેલાં ભાષાવિકાસનાં ધ્યેયોતું ભાખ્ય હું અહીં કરીશ. ભાષાવિજ્ઞાની ન તો આયોજનની કે નહિ શિક્ષણકાર, પણ એ આયોજનની અને શિક્ષણકાર વચ્ચે ભાષાને સંબંધ છે ત્યાં સુધી સુનેળ લાગવા પ્રયાસ કરી શકે. આ કામ નળજું લાગે તો પણ અગત્યનું છે, કારણ કે

* [“દેશી ભાષા” એ શબ્દો લેખકના “વર્ણકયુલર” શાખા માટે વાપર્યા છે. તે માત્ર નેરીબ-લોકલ કે પ્રાદેશિક ભાષાને સૂચયવતો શાખા નથી પણ એક અવિકસિત અવસ્થાવાળી ભાષાને સૂચયવે છે.]

આયોજન અને શિક્ષણકારો મળાને ખૂબ પેચીહી શખાવલી જિભી કરી છે જુદી જુદી ભાષાઓ માટેની સંજાએ ને આપણા દેશમાં કે બાજે ભાષાના વિદ્યાર્થીને અજ્ઞાત છે એટલું જ નહીં પણ એના અથેં એટલા બધા અચ્યક્ષસ છે કે એનાથી કે ઈ કામ જ લઈ શકાય તેમ નથી. ધરણી બધી સંજાએ કાં તો ભાષાના કરવા ધારેલા ઉપરોક્તાની સૂચિક છે કે પણ ભાષાવિવાહને સમજીવત્તા-પટાવવાની તરકીઓની સૂચિક છે. શિક્ષણકાર આ સંજાએનો ઉપરોક્ત કરે તે પહેલાં એણે એ સંજાએનો ન તે ભાષા શાખવાનાં ધ્યેયો સાથે તાલ મેળવવો પડશે—ન તે ભાષાનો ઉપરોક્ત શું છે તે ચોક્કસપણે જાણી લેવું પડશે. “શિક્ષણમાં ભા.પા.” વિશે આપણી મુસીબતો. અને ગુંચવણેં મોટેભાગે કોઈપણ ભાષાને દરેક કામ માટે અકસીર ગણુવાથી થઈ છે. હકીકતમાં બહુભાષી સમાજમાં અને પરિસ્થિતિમાં જુદી જુદી ભાષા માટે જુદાં જુદાં કાર્યક્રમો નક્કી હોય છે.

આપણા દેશમાં આયોજનનો અને શિક્ષણકારો મોટેભાગે નીચેની સંજાએ વાપરે છે. સહયારી/સાથી-associate-ભાષા, કડી-link-ભાષા, સરકારી-official-ભાષા અને લાયએરીભાષા, ઉપરાંત સુયોજિત ભાષાવિકાસનું લક્ષ્ય નક્કી કરાયું છે ત્રિભાષા-ફોર્મ્યુલા. મળ જુઓ કે બારે સંજાએ, સાથી-કડી-સરકારી-લાયએરીભાષા, અલગ અલગ વખતે એકલી અંગ્રેજીને જ લગાડવામાં આવે છે. દેખીતી રીતે આ સંજાએ, જેમનું કોઈક રાજકારણી માહાત્મ્ય હોઈ શકે, કોઈપણ જાતની વ્યાખ્યા કે અર્થધટન વિના ઉપરોક્તમાં લેવાય છે. સાચે તો આ સંજાએ કોઈ પણ બહુભાઈ દેશમાં જિન્ન જિન્ન ભાષાએના જિન્ન જિન્ન કાર્યવ્યાપને સૂચયવતી હોવી નોઈએ.

બહુભાષી સમાજની વિવિધ ભાષાઓ એકખીજની પૂરક હોય છે, જુદા જુદા કાર્ય માટે જુદી જુદી ભાષાએનો ઉપરોક્ત થતો હોય છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનાં સામાન્યપણે પાંચ ક્ષેત્રો છે; કુંઠા, પાડોશ,

શિક્ષણ, ઉદ્યોગ-ધર્માને સમર્પિયા. આ પાંચ ક્ષેત્રો બાહુભાળી હેઠોમાંની ભાષાબ્યવહારની અંગીકૃતીએના ધર્માનુભ્યાસોના આખારે નિર્ણયિત થયાં છે, જે કે ડોર્ચ એક સમાજ માટે ત્યાંના સંબંધોને અનુસ્તુત થયા આ વળીકરણમાં થોડા ફેરફલની શક્યતાને નકારી ન કરીય. આ પાંચે ક્ષેત્રના અવાંતર વર્ગો પણ થઈ રહે. હેતુ માત્ર એ છે કે કઈ ભાષા ક્ષણા સંદર્ભમાં વપરાય છે તે નક્કી કરવું.

એક શહેરી કે અર્વાશહેરી મધ્યમનગરી ગુજરાતીભાપીના નિયમો ઉપરના પાંચ ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં ભાષાએનો ઉપયોગ કરો? એ બધાં ક્ષેત્રો માટે ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરશે. ઉચ્ચ શિક્ષણ કે ધર્મધારના ક્ષેત્રમાં એ અંગેજુનો પણ ઉપયોગ કરશે. પાડોશના સંદર્ભમાં ગુજરાતી, હિન્દી, અંગેજુનો ઉપયોગ કરશે. હિન્દીમાં સિનેમા માણુષો (પાડોશના અવાંતર વર્ગો : મનોરંજન, સંચારમાધ્યમ, વગેરે હોઈ રહે) શિક્ષણના, સહજ નિમન અને ઉચ્ચ એવા ભાગ પડે નેમાં, નિમન સ્તરે માતૃભાષા અને ઉચ્ચ સ્તરે અંગેજુની વપરાય. ધર્મધારને પણ દેશભરનું અને પ્રદેશ પૂરતું એવાં ક્ષેત્રો હોય, જેમા દેશભરના સંદર્ભમાં અંગેજુની વપરાય જ્યારે પ્રદેશપૂરતા સંદર્ભમાં ને તે પ્રદેશની માતૃભાષા વપરાય.

આ વર્ષના ઉપયોગનું અને અછદતું છે જી. વધારે પરિષ્કૃત કરી શકાય તેમ છે જી. ઉચ્ચ શિક્ષણ, ઉત્તમ ધોરણો -Standards of excellence, ઝડપથી અને સહેલાઈથી જગ્યાઓદ્દો કરી લેવો, ધર્મધારની તકો, રાષ્ટ્રીય થરે ઉદ્યમ અને અમલદારી, આ બધું અંગેજુની સાથે જાય છે. આડોશપાડેશની રોજબરોજની ધર્માન્યોમાં તેમજ જ્યાં એલનારાન્યોની માતૃભાષાએનો જુહી હોય અને નાચલા થરનો. કામધોયે હોય ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ થાય છે. આપણો ઉપર કહેલો ગુજરાતીભાપી જે પુના કે સોલાપુરનો વતની હોય તે. પાડોશના સંદર્ભમાં મરાહી વાયરશે. મરાહી એની સંપર્ક-Contact-ભાષા છે. જે કે

જ્યાં ગુજરાતી કે મરાહીથી કામ ન ચાલે ત્યાં એ હિન્દીથી પણ એ જાતનું કામ લે અંગેજુને સહયારી-associate-ભાષા છે. કારણ કે માતૃભાષાને જ્યાં હઠાતે તો અન્ય ડોર્ચ ભાષા કરતાં અંગેજુને। ઉપયોગ વનારે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રો કે સંદર્ભોમાં થાય છે. તેનો ઉપયોગ શિક્ષણ, ધર્મધારના પાડોશના સંદર્ભોમાં થાય છે. આ વાત ભારતના ડોર્ચપણું પ્રદેશ માટે સારી છે અંગેજુનો। વ્યાપ વધારે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રો ઉપર એ અને તેથી તેનું સ્થાન માતૃભાષા પણી તરતનું છે આપણે જોશું કે ભારતમાં એ લીગનાફાંકા-જનબ્યવહાર ભાષાએ-છે; અંગેજુને અને હિન્દી. અંગેજુનો આપણી પ્રજાનો બાહુ નાનકડો ભાગ ઉપયોગ કરે છે. પણ એનો ધર્મધારની પ્રવૃત્તિક્ષેત્રોમાં, ખાસ કરીને શિક્ષણના 'એલીટ' કે ઉચ્ચ થરે તથા જ્યવસ્થાતંત્રમાં ઉપયોગ થાય છે. વિપરીતે, હિન્દીનો ઉપયોગ પ્રજાનો ધર્મધારો મોટો ભાગ કરે છે પણ ખૂબ જ ઓછાં પ્રવૃત્તિક્ષેત્રોમાં.

શિક્ષણમાં તેમજ જ્યવસ્થાતંત્રમાં પ્રથમભાષા કે માતૃભાષા તથા અંગેજુનો। ઉપયોગ એકમેકને આવરે છે. આ રીતે માતૃભાષાના નિકટ સહયારતે લીધે પણ અંગેજુને સહયારી ભાષા કહેની યોગ્ય છે. માતૃભાષાના વિકાસમાં અંગેજુની સાથેનો સહયાર એક અગત્યનું બળ છે. 'માતૃભાષાનો વિકાસ' એ ખ્યાલને હું એ માપદંડથી મૂલ્યવું : આધુનિકાકરણ અને (સ્વ)દેરીકરણ. આધુનિકીકરણનો મતલબ ભાષાનો નવા વિવિધ સંદર્ભોમાં ઉપયોગ. આપણા ભાષાએ મુખ્યત્વે લલિત સાહિત્યના સંદર્ભમાં વપરાઈ છે. હું તેમનો ઉપયોગ અન્ય થરેએ વિવિધ વિપ્યવસ્તુના સંદર્ભમાં થવો જોઈએ. સ્વદેરીકરણનો મતલબ થાયો. અને ઉકિતાયોથી ભાષાને સહિત બનાવતી : બીજી ભાષામાંથી ઉચ્ચીનું લઈને, બીજી ભાષાની ઉકિતાએને સ્વભાવામાં ઉતારીને, ચાલુ ઉકિતાએના અર્થનો વ્યાપ વધારીને આમ અની શકે. આ બધું ભાષાના વળપદ પાયા સાથે છેડો ફાડ્યા વિના બનવું જોઈએ. નવ્યભારતીય ભાષાએનો આવો વિકાસ અંગેજુના સહયારમાં થઈ રહ્યો છે. ભાષા-

અંગ્રેજુના પૂરક પ્રયોજનની પડુછે હેંચ, રશિયન અથવા ભાતુભાપા સિવાયની અન્ય કોઈ ભાપાનું પ્રયોજન ઉમેરણનું છે, એમ કહી શકાય. હેંચ સમાજ કે સભ્યતા વિશે જાણવા ધ્યાયતા ભારતીય વિદ્યાર્થીને હેંચ ભણ્ણાવી શકાય. આ વિદ્યાર્થીનો રસ હેંચ સમાજની કોઈ સંસ્થામાં હોઈ શકે, એને જેમણે દુલાધીઓનું કામ કરવાનું આવે. આવાં કારણે પ્રમુખ ભારતીય ભાપાઓમાં ઘણી નવી ઉકિતા આવી છે. ભારતીય ભાપાઓના વિકાસમાં આ દ્વિભાગિતાનો પ્રભાવ એ અગત્યનું બળ રહ્યું છે. આમ બની શક્યું કારણ કે આપણે ત્યાં અસહ દુલાધી લેખકો અને વક્તાઓ હુતા. જેવા કે મહાત્મા ગાંધી, રામન્દ્રનાથ ટાગોર, ચન્દ્રવર્તી રાજગોપાલાચારી, અને ૧૯મી સદીના અંતના લગભગ બધા જ બૌદ્ધિકો. આ લેડો પોતાનો અનુભવ લેડોની આગળ મૂક્યામાં માનતા. કંઈ નહિ તો આત્મચરિત કે પછી ડાયરીથા પણું” (‘લોખુસ્ટીક્સ એંડ લેંગેજ ડેવલપમેન્ટ’-પોદાર સંપાદિત “લેંગેજ એન્ડ સેસાયરી ઇન ઇન્ડિયા,” ટ્રાન્ઝેક્શન્સ એંડ ધી ઇન્ડિયન ઇસ્ટિટ્યુટ એંડ એન્વેન્ડ રેન્ડર્સ સ્ટડીઝ, સીમલા, વોલ્યુમ ૮. પાન નં. ૧૪૪, ઈ. સ. ૧૯૬૬.)

મતદાર, અંગ્રેજ સહયારી ભાપા છે. ભણ્ણતરની ખ્યાલ કરીએ તો સહયારી ભાપાને બીજુ ભાપા કહેવાય અને તેથા અંગ્રેજને બીજુ સાપા તરીકે ભણ્ણાવની જોઈએ. ભાતુભાપા ઉપરંત જેટલી બીજુ ભાપાઓને ભણ્ણાવનામાં આવે તે બધાને બીજુ ભાપા ન કહેવાય. વિદ્યાર્થી એની ભણ્ણતરની કારકીર્દીમાં તણ્ણાવાર ભાપાઓ ભણે, પણ જે ભાપા સાર્થક-ઘૂંઘ જ ઉપયોગી હરે એ ભાપાને જ બીજુ ભાપા કહેવાય. અંગ્રેજને શિક્ષણમાંથી કાઢી નાખીએ તો જેને અંગ્રેજ નથી આવડતું એવા ભાષાસો જ્ઞાનના મોટા ભાગથી અસ્તાત, આદૃતા રહી જશે; એવો અવકાશ જેણો થશે જે સમાજ પાસેની કોઈપણ અન્ય ભાપાથી ભરાશે નહીં. આમ અંગ્રેજનું એક પૂરક પ્રયોજન છે: જે પ્રથમ ભાપામાં ભળતું નથી તે બીજુ ભાપામાં ભળે છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં જે ભાપાનું પૂરક પ્રયોજન છે તે ભાપાશિક્ષણ પૂરતી બીજુ ભાપા છે.

ભારતને ધ્યાનમાં લઈએ તો ઉમેરણ પ્રયોજનવાળી ભાપાને વિદેશી ભાપા કહેવાય. આપણું વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજ બીજુ ભાપા છે અને હેંચ વિદેશી ભાપા છે. ‘બીજુ ભાપા’ અને ‘વિદેશી ભાપા’ જે અને હેંચ વિદેશી ભાપા છે. ‘બીજુ ભાપા’ અને ‘વિદેશી ભાપા’ જેવી સંજાએ જે તે ભાપાના પ્રયોજનનો ખ્યાલ કરીને તે ભાપા માટે વાપરી શકાય. સમાજ પોતાની ભાપામૂડીના ઘટક કે પરચ્ચરણ ઇપે પ્રત્યેક ભાપાને કઈ રીતે વાપરે છે તેના ઉપરથી પ્રયોજન નથી થાય છે. વિદેશી ભાપાને કોઈ પ્રાદેશિક હંદ સાથે સંબંધ નથી કે ન તો બીજુ ભાપાને કોઈ નંબર પદ્ધતિ સાથે. અંગ્રેજ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજુ ભાપા છે પણ રશિયન કે જપાની વિદ્યાર્થી માટે એ વિદેશી ભાપા છે.

ભાપા એક બીજુ રીતે પણ પૂરક પ્રયોજનવાળી બને: વચ્ચગાળાની ભાપા તરીકે. ૧૮૮૭માં પોલેન્ડના એક ડોકટર જેમનહેંડે કૃત્રિમ ભાપા એસ્પરાન્ટો ધડી, જેનું એમના કહેવા પ્રમાણે બ્યાક્ટરણ સરળ અને શબ્દાવલી મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યાં. એમણે આ ભાપાને રાખ્યો. અને ભાપાઓની હુદોની આરપારના વાગ્યવહાર માટે એક ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝિલ્લરી લેંગેજ તરીકે સ્વીકારવા ભલામણ કરી એસ્પરાન્ટો ખરેખર તો લેટિનની બ્યાક્ટરણ્યવસ્થા અને શાંદ્રો ઉપર આધારિત હુતી. એક ખાસ મર્યાદિત પ્રયોજનની ભાપા તરીકે યોડા

લોકોએ એનો સ્વીકાર કર્યો, થોડું સાહિત્ય પણ એમાં સર્જયું, અને યુરોપમાં થોડો પ્રસાર પણ થયો. કેટલાક ઉત્સાહીઓએ હંદરનેશનબ ઓકગીલરી લેંગેજ એસોસિયેશન શરૂ કર્યું. પરંતુ એ જદ્દી ભુલાઈ ગયું. આવી અડધોએક ઉંઝન આંતરરાષ્ટ્રીય વચ્ચગાળાની ભાષાઓ એસપરાન્ટોના પગલે રચાઈ, પણ એમાંથી કોઈપણ ભાષાની જિંદગી રચયિતાના દિમાગની બહાર તો નજીવી જ રહી કૃત્રિમ ભાષા રચવાની પ્રફૂલ્લ કરનારાઓએ આમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ. નેટલે અંગે નવોદિત રાષ્ટ્રોની ભાષાઓ આધુનિક વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, ઝડપી જેટ મુસાફરી, અને ઉપમહસંચાર સાથે સંપર્કમાં આવે છે, એની વસ્તુને જીવવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેટલે અંગે આ ભાષાઓમાં પણ કૃત્રિમ લાગતી ઉક્તિઓ, કથળું જનમવાનાં. (જૂન ૧૯૭૪ માં મોસકોમાં ભરાયેલી સાઈન્ટીફિક એન્ડ ટેકનોલોજીકલ રેવોલ્યુશન એન્ડ ધી ફંક્શનીંગ એસી ધી વહીસ લેંગેજસ, એ ઉપરની ડોન્ફરન્સનો આ વિપ્યાસની હતો.)

ખીલું ભાષા અને વિદેશી ભાષાનાં પ્રયોજનો કે કાર્યો જુદાં છે. તેથી આ ભાષાઓને ભણુવવાનાં લક્ષ્યો પણ જુદાં હોવાં જોઈએ. આ સંદર્ભમાં સહયોગી (associate) ભાષા એ સંસા ખાસ ધ્યાન માગી લે છે. આ વિશેની ચર્ચા આપણે બાકીની ત્રણ સંગાઓની ચર્ચા કર્યા પણી કરીશું.

સરકારી ભાષા એ સંસા તો પારદર્શક છે. જુદાં જુદાં સરકારી તત્ત્વોમાં વપરાય તે સરકારી ભાષા. આ માટે ભારતનાં બંધારણમાં વ્યવસ્થા છે કે અંગ્રેજું અને હિન્દી કેન્દ્ર સરકારની ભાષા અને પ્રાહેશિક-આડમા અનુચ્છેદની-ભાષાઓ ને તે રાજ્યોની સરકારી ભાષાઓ. દેશી ભાષાઓને (રાજ્યરસ્તરે સુધ્દાં) સરકારી ભાષાઓ તરીકે સ્વીકારવી એ આ ભાષાઓના નિકાસની દિશામાં પગલું છે. અવા સામાજિક પરિવર્તનનું ઘોટક છે. આવા સામાજિક પરિવર્તન

નિના આ ભાષાઓનો નવાં નવાં પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્રોમાં પગપેસારો ન થઈ શકે.

કડી-link-ભાષા એટલે ભાષાવિજ્ઞાનની લીગ્વાઇંકા. જુદી જુદી ભાષા ઓલતા લોકો એકમીજ સાથે વાગ્યવહાર કરવા ને એક ભાષાને પસંદ કરે તે ભાષા લીગ્વાઇંકા. બહુભાષી સમાજમાં આવું ખાસ બને. હિન્દુસ્તાની, મલય અને સ્વાહિલી, એ પૂર્વ અને આદિકન જગતની મહાન લીગ્વાઇંકાઓ છે. છેલ્લી એ સદીઓમાં આ પ્રદેશો માટે અંગ્રેજ પણ આવી જ એક ભાષા અતી, અંગ્રેજ અને હિન્દુસ્તાની ભારતની લીગ્વાઇંકા છે. જેવી રીતે અંગ્રેજ અને સ્વાહિલી પૂર્વ આદિકાના દેશોની લીગ્વાઇંકા છે.

સિનેમા જેવા લોકમાધ્યમ-mass media-માં હિન્દુસ્તાનીનો ઉપયોગ થાય છે. લંડકર, રેલવે, ઔદ્યોગિક વસાહતો, નાનાં મોટાં બહુભાષી શહેરો, ધર્મશાળાઓ, તીર્થસ્થાનો જેવા ભારતબાપી સંદર્ભો-સ્થળોમાં હિન્દુસ્તાનીનો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે અદ્દ સમાજના સંદર્ભોમાં અંગ્રેજની વરણી થાય છે. તમે કયારે ફાઈફ સ્ટાર હોટલના કાઉન્ટર ઉપર હિન્દુસ્તાની વાપરી જોઈ છે? કે પણી ખેનની પરિચારિકા સાથે હિન્દુસ્તાનીમાં ઓલી જેયું છે? લીગ્વાઇંકા તરીકે અંગ્રેજને આપણા સમાજની ઉચ્ચનીય-વ્યવસ્થામાં જરૂર્યા મેળાની લીધી છે.

અત્યારની 'લીગ્વાઇંકા' હિન્દુસ્તાનીની શરૂઆત પણ 'લીગ્વાઇંકા' તરીકે જ થયેલી. અંધી 'લીગ્વાઇંકા'ની જેમ એક સર્વસુલભ માધ્યમ તરીકે એનો વિકાસ એકમેકની બહેનો જેવી ભાષાઓના સમૂહમાં થયો. પરિણામે હિન્દુસ્તાનીનું વ્યાકરણ માળખું ઉત્તર ભારતની જ છન્હો-ચાર્યન ભાષાઓ વચ્ચે તેનો ઉછેર થયો. તેમનાં વ્યાકરણ-માળખાંઓ કરતાં જુદુ નથી. ઉત્તર ભારતની કોઈ પણ ભાષાના ઓલતાર માટે હિન્દુસ્તાની વ્યાકરણનો ખલતો વજનહાર નથી. અભણ પણ સમગ્રે હિન્દુસ્તાની દિનમની ભારતભરમાં ચાહેના જુએ! આ ભાષાના

શબ્દકોણનાં બારણાં ખુલ્ખાં છે, ગમે તેટલી તળપદી શબ્દાવલી ભળી શકે એની વિવિધતાને, એના લગ્નીલાપણાને કોઈ હસ્તું નથી. (કોઈ સ્ટાન્ડર્ડ-માન્ય-ભાષા માટે લોકો તરત હસે!) એ રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓ કે પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં શાખાય છે, નોન-ફોર્મલ એજયુકેશનના આગરે. જે પ્રદેશોની નિશાળોમાં હિન્-હી પ્રથમ ભાષા છે ત્યાં પણ એનું ફાર્થ તો લીઙ્વાફાંકાનું જ છે. તે ઉપરથી એસાડેલા-મદેલા, સુપરધર્મોજૂડ કરેલી એક વેરાયટી જ છે. તે ભોજપુરી તથા બાંગર-હુરયાનવીના ભાષકો વચ્ચે પરસ્પરના વ્યવહારની ભાષા બની રહી છે.

ત્યારે અંગ્રેજ એકમેકની બહેનો જેવી અહીની કોઈ ભાષાથી સંબંધિત નથી કે ન તો તેનું અહીં ‘લીઙ્વાફાંકા’ તરીકે કામ શરૂ થયું. શાસક સમાજની માતૃભાષા તરીકે શાસિત હોશોમાં અંગ્રેજ વર્ચસ્વવાળી-ડેમીનાટ-ભાષા બની, પરંતુ સ્થાનિક પ્રજાના નોંધપાત્ર અથવા અસરકારક ભાગની માતૃભાષા એ કયાંય ન બની. એને પદ્ધતિસરના શિક્ષણથી જ ભણી શકાય છે. અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન અંગ્રેજનું માન્ય ઇપ ‘કીંસ ઈંગ્લિશ’ જાળવવાનો આગ્રહ રહ્યો. અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન ઇથી થયેલાં મૂલ્યો અંગ્રેજમાં માન્ય ઇપથી થતાં રખ્ખલનોને હુસી-વખોડી કાઢે છે. (જે કે આવાં રખ્ખલનો જ્યાં અંગ્રેજ માતૃભાષા છે ત્યાં, ખિટન, અમેરિકા કે ઓસ્ટ્રેલિયામાં વખોડાતાં નથી, જપાન કે યુરોપમાં, જ્યાં અંગ્રેજ શાસકની ભાષા તરીકે નથી ગઈ ત્યાં, પણ આવાં રખ્ખલનો વખોડાતાં નથી)

‘કડી ભાષા’ સંસ્કાર થોડી અણુધડ છે. અને તેનો અર્થવ્યાપ પણ કંઈક અનિશ્ચિત સ્વરૂપનો છે. જે એ પાડોશી જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતા હોય તો એમાંનો એક બોજાની માતૃભાષાને પરસ્પરના વાગ્યવહાર માટે અપનાવે. સામાન્ય રીતે જે તે સ્થળની ભાષા અપનાવવામાં આવે છે. મરાહી માતૃભાષા વડાદરામાં ગુજરાતી

અપનાવણે, હિન્-દુસ્તાની સામાન્યપણે નહિ. અહીં આપણે ભાષાપદેશ અને રાષ્ટ્રભાષી સંદર્ભ એ એના બેદનો ઘ્યાંઘ રાખવો પડશે મરાહી માતૃભાષી કોઈ ગુજરાતી માતૃભાષાને લશકરની કેન્દ્રીનમાં કે રેલના ઉદ્યામાં બેંગો થાય તો વાગ્યવહાર માટે હિન્-દુસ્તાની પસંદ થવાની શક્યતા વધારે છે. જે તે પ્રદેશની ભાષા જુદી જુદી ભાષાના માતૃભાષીઓ વચ્ચે કડી બને છે. તેથી દેરેક ભાષા સંપર્ક (contact) ભાષા કડી શકાય. ભારતની બધી ભાષાઓ અનુકૂળ સંબોગોમાં કડી-ભાષાઓ બની શકે છે. તેથી કડીભાષા એ સંસ્કાર પારદર્શક નથી. હિન્-દુસ્તાની તે માત્ર રાષ્ટ્રભાષી સંદર્ભમાં જ કડીભાષા તરીકે પસંદ થાય છે. શિક્ષણથી માતૃભાષા ઉપરાંત એ ભાષાઓની સગવડ કરવી રહી : ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજની અને લોકમાધ્યમ તથા રાષ્ટ્રભાષી સંદર્ભમાં માટે ‘લીઙ્વાફાંકા’ તરીકે હિન્-દુસ્તાનીની.

અંગ્રેજ માટે એજયુકેશન કમિશન (૧૯૬૪-૬૬)ના હેવાલમાં “લાયએરીભાષા” એવી સંસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શિક્ષણપ્રવર્તિની અને શાનની ભાષા તરીકે અંગ્રેજની મહત્વાં સ્થપાય છે. શિક્ષણમાં જે ભાષાનું પૂરક પ્રયોગન હોય તેને છક્કીકતે “બીજી ભાષા” કહેવી જોઈએ. લાયએરીભાષા એવી સંસારે થોડી ગુંચવણ જાણી કરી છે. એનું અર્થધર્બન એવું થયું કે અંગ્રેજ લાયએરીમાં જ ઉપયોગી છે અને શબ્દકોશની મહત્વાં એ ભાષા લખી-વાંચી શકાય એ પૂરતું છે. આ અર્થધર્બન એજયુકેશન કમિશનને અભિપ્રેત નથી કારણ કે તેએ ઘણી વખત અંગ્રેજનું “બીજી ભાષા” ગણાવે છે.

સાચું તો એ છે કે કોઈ સજીવ-living-ભાષાને લાયએરી-ભાષા ન કહેવાય, માત્ર ઇલાસીકલ, ભૂત ભાષાઓને જ લાયએરીભાષાએ કઢી શકાય. સજીવ, ભૂત, એ વિશેષણો સમજાવવાની જરૂર છે આ વિશેષણો માનાપમાનનાં સૂચક નથી! આ આરોપિત વિશેષણો છે જેના ભાપકો જીવતા છે એ સજીવ ભાષા અને જેના ભાપકો મરી

ગયા છે એ મૃત ભાપા. કોઈપણ બોલાતી ભાપા સહિતાથી ન રીખી શકાય જ્યાં સુધી રીખનારંતે ભાપાના વાસ્તવિક-પરિસ્થિતિમાં ચતા ઉપયોગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન કરે. સજ્જન ભાપા રીખવાનો મતજ્ઞ આપણી સાથે કોઈ તે ભાપા બોલે તો તે સમજવાનું અને સામે જવાબ વાળવાનું સામર્થ્ય કેળવવું. શાખદો અને ઉક્તિઓ સતત અદ્ભુતા સંદર્ભોમાં સતત નવા અર્થો ધારણ કરતાં હોય છે. ભાપાને પરિસ્થિતિના નિત નવા સંદર્ભોમાં વાપરી-સમજ શક્તિ તે સજ્જન ભાપા રીખણાની ઇલારુતિ છે.

ઇલાર્સીકલ ભાપા રીખવાનાં ધ્યેયો સાવ જુદાં છે લખાયેલું ઉકેલવાની આવડત નિદ્ધાર્થીએ કેળવવાની હોય છે. ભાપાનું બાકરણ કોઈ ભાપક પાસેથી નહિ (કારણ કોઈ ભાપક નહિ હોવાનો), પણ માત્ર મુરતકોમાંથી રીખવાનું હોય છે. રીખાતી ભાપાના કોઈ નવા વપરાશ-સંદર્ભો હોવાના નહિ, પોથાઓમાં જે સંદર્ભો હોય તે જ સંદર્ભો. અને અર્થધટન થાય એક સંદર્ભ બાળ સંદર્ભ સાથે તેમજ એક પોથી બીજી પોથી સાથે મેળવીને. રીખાતી-વંચાતી પોથાઓનો મોટો ભાગ એવા લેખકોએ લખ્યો. છે કે જેમણે પોતે પણ બાકરણ અને શાખદોશની મદ્દથી ભાપા રીખી હશે અને નહિ કે વપરાશ-સંદર્ભોમાં ચતા ભાપાના ઉપયોગના આધારે. ઇલાર્સીકલ સંસ્કૃત આ પોથાઓના લેખકોની માતૃભાપા ન હતી. ભૂતકાળને સમજવા અને ઉકેલવા આપણે સંસ્કૃત ભાષાએ ધીએ. સામાન્ય નિદ્ધાર્થી જે નિશાળનાં એતણ વરસ દરમિયાન સંસ્કૃત શાખે છે તેનામાં મહાકાવ્યો, કથાઓ, સુભાપિતો, સ્તોત્રો કે જે આપણા નિયકમના ભાગ જેવું બની ગયું છે તે સમજવાનું સામર્થ્ય આવી જવું જોઈએ. સમજવામાં ભાપાંતરની મદ્દ લેવી પડે તો તેની પણ હુદ્દકત નથી. તેને પોથી કેમ વાંચવા અને બાકરણના નિયમો કેમ ઘટાડવા એ શિખવાડવામાં આવવું જોઈએ.

ડાયરેક્ટ મેથડ અને 'આધુનિક' મેથડો કોઈપણ ભાપા માટે વાપરની એવા આપણા હરખને લીધે હું જોઉં છું કે, સંસ્કૃત પણ

એ રીતે ભાણવવામાં આવે છે કે એ જાણ કોઈ અત્યારે બોલાતી ભાપા હોય, જાણું કે સંસ્કૃતમાં બોલવાની પ્રૌઢિ ઇલાર્સીકલ પોથાઓને સમજવા ઉકેલવાની આવડત આણવાની હોય. ત્રાહિ, ત્રાહિ! મેં દિલહીના વિદ્યાર્થીઓને બોલવાની સંસ્કૃત રીખતા જેણા. જેમાં ઇલવે રેશન અને રાફમાર્કટને લગતા વાતાવાપો આવે. સંસ્કૃતના શાખદોભાં એવા અર્થો હાંસવા પડે જે કથારેથ કોઈએ ધાર્યા ન હતા. આપણે સંસ્કૃતમાં રેડિયો ઉપર -યુઝબુલેટીન પણ આપવા લાગ્યા. આ જાતનું સંસ્કૃતને અપાતું પુનર્જીવન આપણને મળેવા સંસ્કૃતની પોથાઓ. ઉકેલવા-સમજવામાં લગીરે મદ્દ કરતું નથી. નિપરાતે, એથા વિદ્યાર્થીઓની એક એવી પેઠી ઊભી થાય છે કે જે ઇલાર્સીકલ પોથાઓની વરતુનું ભણતું જ અર્થધટન કરશે અને જે આ પોથાઓના વિશ્લેષણાત્મક અર્થધટનથી બહેરી (ઇમ્બ્યુન) થઈ ગઈ હુંએ. ધ્યાન રાખજે કે સંસ્કૃતની ઉત્તમ ભાળપોથાઓ હે વાચન-માળાઓમાં આવા ગીમાઝરી-ડાગલાભાજી કથારેથ નથી થઈ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ લાંડારકરની માર્ગોપહેશિક અને મનિદ્રાન્તઃપ્રવેશિકા જે આધુનિક-પ્રણાલિગત પાઠશાળા પદ્ધતિ બહારની-શિક્ષણપદ્ધતિ માટે અનાવવામાં આવી હતી અને જે સ્કૂલોમાં અધ્યી સહી ચાલી તેમાં એવાં કોઈ વાક્યો કે પદ્ધતિલીએ નથી મળતાં જે ઇલાર્સીકલ પોથાઓમાં ન હોય. માર્ગોપહેશિકાએ અને મનિદ્રાન્તઃપ્રવેશિકાએ નિદ્ધાર્થીઓને પોથાઓ. ઉકેલવા-સમજવા. તૈયાર કર્યા છે.

ત્રણ ભાપાની ઝાંખુંબાનું અર્થધટન કરવાની નિશેષ જરૂર નથી. એનાં શૈક્ષણિક પરિણામોનું એન્ટ્યુડેશન કમિશને ખૂબ વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કર્યું છે.

ત્રણ ભાપા ઝાંખુંબાનો ઉદ્ગામ : દેશના જરૂરિયાતો અને અધ્યારણે કરેલી અપેક્ષાના સંદર્ભોમાં સેન્ટ્રોલ એડવાઈર્ઝરી એડ એફ એન્ટ્યુડેશને ૧૯૪૮ માં ખૂબ લાંબાખાંથી ભાપાએ રીખવાના અટપટા પ્રથમે અકાસ્યો. એણે “ત્રણ ભાપા ઝાંખુંબા” તરફ એળાખાતી ઝાંખુંબા ઘડી જેણે બેડી સરળ અનાવને

૧૯૬૧ માં ભરાયેલી મુખ્યમંત્રીએની ડોન્ડરસે સ્વીકારી. તેમ કરવાના કારક અણો રૌક્ષણ્યિક કરતાં રાજકીય અને સામાજિક વધારે હતાં. આપાએ શીખરવાની આખતમાં હિન્દી અને અહિન્દી પ્રદેશો વચ્ચે સમાનતા એ રીતે સધાઈ કે અહિન્દી વિદ્યાર્થીઓને ત્રીજી ભાષા હિન્દી શીખરવાની આવે તેની સામે હિન્દી વિદ્યાર્થીઓએ હિન્દી અને અંગ્રેજી ઉપરાંત ડોઈ એક અન્ય ભારતીય ભાષા શીખર.

ફોર્મ્યુલાના અમલની મુસીબતો : ફોર્મ્યુલાના અમલાના અનેક મુસીબતો આવી છે અને ફોર્મ્યુલાને નોંધપાત્ર કરીણા ભળા નથી. (એન્યુકેશન કમિશન રીપોર્ટ, પા. ૧૬૧)

હેઠના ભાષાશિક્ષણમાં આ ફોર્મ્યુલાનો અમલ કરવામાં ને મુસીબતો નહી તે મુસીબતોની યાદી કમિશન પઢી આપે છે. ફોર્મ્યુલાની અસ્ક્રિપ્ટનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ ફોર્મ્યુલા વધારે પડતી તો રાજકોરણી બાંધણેાડ હતી અને ભાષા શીખરવાની મૂળભૂત શરતો તરફ આંખ આડા કાન થયા હતા. એક ભાષા ત્યારે શીખ્યાય જ્યારે એ ભાષા શીખરવાની ગરજ હોય. ડોઈપણું આવડત હાંસલ કરવાની પાછળ એ આવડતનું પ્રગ્રામ સ્પષ્ટ હોય છે. અત્યારની આપણા હેઠની પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીએની ભાષા-જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈએ તો શિક્ષણના એજન્ટા ઉપર નણું પ્રકારની ભાષાની જરૂરિયાત વરતાય છે : (૧) માતૃભાષા, (૨) બીજી ભાષા, (૩) લીંગવાઙ્માંક. ડોઈ વિદ્યાર્થી વધારામાં વિદેશી કે “ફ્લાસીફિક” ભાષા શીખર માણે પણ એ સૈન્ટિઝ પસંદગીનો સવાલ છે.

નોચે આપેલી એન્યુકેશન કમિશને સૂચવેલી ‘સુધારેલી અથવા તારતમ્યવાળી નણુંભાષા ફોર્મ્યુલા’ કરતાં મેં ઉપર આપેલ ભાષાપ્રકારનું વળીકરણ જુદું છે. એન્યુકેશન કમિશનની ફોર્મ્યુલા આ પ્રમાણે છે :

(૧) માતૃભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષા.

(૨) કેન્દ્રની સરકારી ભાષા કે પઢી કેન્દ્રની સહકારી-સરકારી ભાષા હોય તો તે.

(૩) ડોઈ આધુનિક ભારતીય ભાષા કે પઢી નિદેશી ભાષા, જેનો સમાવેશ આગળના (૧) અને (૨) માં થતો નથી અને જેનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થતો નથી. (એજન, પાન-૧૬૨) આ ડોર્મિલા પગ “બધા દોડા સરખા વળન સાથે હોડે” એવા ‘હેન્ડીક્રેપ મોડલ’ને જાળવી રાખે છે મતલબ કે એક પ્રદેશના વિદ્યાર્થીને નણું ભાષા ભણુવાની આવે તો બીજા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીને પણ નણું ભાષા ભણુવા ફરજિયાત હોવા જોઈએ, પઢી ભલે બીજા પ્રદેશના વિદ્યાર્થી માટે ત્રીજી ભાષા અહેતુક હોય-ભલે વિદ્યાર્થીમાં તે ભાષા ભણનાનું મોડીવેશન જ ન હોય. હિન્દુસ્તાની જેની માતૃભાષા એ તેવા વિદ્યાર્થીને એક બીજી ભાષા-અંગ્રેજ-વધારે ભણુવાની આવે અને એહિયા જેની માતૃભાષા છે તે વિદ્યાર્થીને એ બીજી ભાષા અંગ્રેજ નથી લીંગવાઙ્માંકા હિન્દુસ્તાની-ભણુવાની આવે તે સ્વાભાવિક છે કારણ કે બનેની જરૂરિયાતો એવી છે. હુકાડતે હિન્દી વિસ્તારના ધ્યાન, જેવા કે હરયાનાની, રાજસ્થાની, ઝુંદેલી, મગધી, મૈથિલી બોલનાર છે નેમની માતૃભાષા હિન્દી નથી. આ બધાને તેમજ બીજા ધ્યાનાને, જેવા કે પહાડા બોલીએ બોલનારાએને, નિશાળમાં હિન્દી જ શીખ્યાય છે- એ તેમની માતૃભાષા ન હોવા છતાં.

આ કે તે ફોર્મ્યુલાથી ભાષાશિક્ષણના પ્રશ્નો વીકલનાના નથી. મુસીબત ત્યારે જીબી થાય છે જ્યારે જુદી જુદી ભાષાનાં કાર્યો વચ્ચે ને ભેદ થવો જોઈએ તે થતો નથી. જુદી જુદી ભાષાનાં જે જુદાજુદા ઉપયોગ થાય છે તે ઉપયોગો વચ્ચે ને ભેદ થવો જોઈએ તે થતો નથી. માતૃભાષા, બીજી ભાષા, લીંગવાઙ્માંક એમ જુદા જુદા પ્રકારોની ભાષાએનું કાર્ય એક જ ધારી લઈએ છીએ તેથી જ બધા પ્રશ્નો બિલા થાય છે. આ બાબત અગેની આપણી એદરકારીને લિધે રાણા

માણસો અને ભાષા પાછળ ખર્ચાતા નાસોનો કુગાવો ઘણ્યો નથી.

આપણી નિશાળો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ભાષા-શિક્ષણનો એજ વિદ્યાર્થીઓને પાંગળા બનાવી મૂડે છે એક બી. એ. થનાર વિદ્યાર્થી એનાં નિશાળ તેમજ યુનિવર્સિટી વર્ષોનાં અહોં વર્ષો ભાષાઓ ભણુનામાં કાઢે છે. આવો વિદ્યાર્થી બીજું કંઈ શીખી શકાય જરૂર અરે? અને ને વિદ્યાર્થીએ પોતાનો મોટા ભાગનો વખત વિષયપાડોને બહારે ભાષાપાડો પાછળ કાઢ્યો હોય એવા વિદ્યાર્થીની ભાષાસંજગતા કેવી થવાની? તર્કના ભોગે શબ્દાળુના જ કે બીજું કંઈ? જ્યાં અહુધા વિદ્યાર્થીએ અને એટલા જ શિક્ષકો ભાષાભિવ્યક્તિના વિલાસની પાછળ પડ્યા હોય એવા શિક્ષણના વિકૃત જોકને ગંભીરપણે ચકાસ-વાની જરૂર છે. આવી વિશુખલ પરિસ્થિતિ વિદ્યાના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં હાનના પ્રસારને અને જિજાસા તથા શોધખોળના જુસસાના વિકાસને દુલાડી રાડે.

આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે તેની પાછળ ઘણ્યાં સામાજિક અને રાજકારણી પરિષ્લો હોઈ શકે ભાષાશિક્ષણની દસ્તિ જેતાં આવી રાજકારણી પરિષ્લો હોઈ બણે માતુભાષા. બીજું ભાષા અને વિદેશી ભાષાના કાર્યક્રેત્ર પરતે પ્રવત્તિતો ગુંગવાડો.

આપણે જેણું કે ઇલાસ્ટીકલ ભાષા શીખવાનો હેતુ એમાં લખાયેલી પુરાતન પોથાએ વાંચી, સમજી, ઉકેલાં એવો છે. આવી ભાષાને જીવતી ભાષા હોય તેમ શાખવાની નિર્થક છે. ઇલાસ્ટીકલ ભાષા શીખવાના કાર્યક્રમાં આ ભાષા પોલાનાના કે લખવાનાને સ્થાન જ નથી.

તેમ બીજું ભાષા અને વિદેશી ભાષા શીખવાના કાર્યક્રમો પણ જુદા પડવાના. આપણે ઉપર ચર્ચા કરી કે બીજું ભાષા અને વિદેશી ભાષા વચ્ચેનો ફેર કાર્યપ્રયોજન ઉપર આધારિત છે અને નહિ કે

અને વિશ્વવિદ્યાલયના ભણુતરમાં પુષ્ટ સમય તેમજ શક્તિનો વ્યા ભાષાશિક્ષણ પાછળ કરીએ જીવે જ્યાં ત્રણ ભાષાએ શીખવાય છે તેવી નિશાળોનો ઉપરછદ્દો પણ સર્વે કરીએ તો ભાવું પડ્યો કે ૪૦ થી ૫૫ ટકા શાળાશિક્ષણનો સમય ભાષાશિક્ષણ પાછળ જ્યાં જ્યાં છે. શાન જ્યારે પ્રયંડ રીતે વિસ્તરતું હોય એ જમાનામાં જે નિશાળો એમનો અહેવા વખત ભાષાશિક્ષણ પાછળ ખર્ચાતી હોય તો સ્વાભાવિક છે કે આપણા નિશાળશિક્ષણનો પાયો ખૂબજ કાચો રહેવનો.

સ્કૂલમાં જ નહિ પણ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ ભાષાના ફરજિયાત શિક્ષણને તેમજ ભાષાપાડોના ચિદયતરસુને વિદ્યાર્થીની જ તે ભાષા માટે જરૂરી સાંજાતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી આ કોઈ નવું તરરણ નથી. એજલ્યુકેશન કમિશને હેતુલમાં જરૂરાંયું છે કે :

“અમારો એ દદ અલિપ્રાય છે કે યુનિવર્સિટી ધોરણે કોઈપણ ભાષા ફરજિયાત ભણુનાની હોણી જોઈએ નહિ ભારતીય ઇલાસ્ટીકલ કે આધુનિક ભાષાએ. અને અગત્યની વિદેશી ભાષાએ. જૈચ્છક રીતે ભણું શકાય તેવી વ્યવસ્થા હોણી જોઈએ. બીજે અમે અલામણ કરી છે તેમ (ભાષેતર) વિષયોની પસંદગીને (વધારે) અવકાશ રહેવો જોઈએ. ફરજિયાત ભાષા વિદ્યાર્થીએ ઉપર એટલો બધો ભાર નાણે છે કે તેઓ વિષયોનું હેતુલક્ષી કોઈપણ ભણું ભોગે વિનિવર્સિટીમાં સનાતક ધોરણે શિક્ષણ માટે મળતા વખતનો ૫૦ ટકા વખત ભાષાએના અભ્યાસ પાછળ ખર્ચાય છે આવી પરિસ્થિતિમાં રૂપી છે કે મુખ્ય વિષયોનો અભ્યાસ બગડે છે. અને શિક્ષણનું ધોરણ નીચું જ રહે છે. (એજન, પાન-૨૬૨.)

યુનિવર્સિટી ધોરણેભાષાના ફરજિયાત શિક્ષણની આવી આકરી ટીકા પણ પરિસ્થિતિમાં ફેર પણો નથી. ભાષા વિભાગોમાંના

પ્રાહેશિક હુદુ ઉપર. શિક્ષણમાં અંગ્રેજનું ગાન એક અનિવાર્ય જરૂરત છે. ફરિયા એજન્યુકેશન કમિશનને ટાકાયે.

“પ્રાહેશિક ભાષાએ માધ્યમ તરીકે રવીકારાય એવું ધોય છે છતાં ફરીને કહેવું પડ્યો કે એનો અર્થ અંગ્રેજને હડાવની એવો નથી. હડાકે ‘લાયચ્યેરિલાયા’ તરીકે અંગ્રેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કાર્ય રહ્યો ખાસ કરીને માસ્ટર ડીયી આપવાની પૂર્ણરત અંગ્રેજમાં કે ડોઈ બીજુ લાયચ્યેરિલાયામાં સારી એવા સજાતા હોવા જોઈએ. કહેનાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ને શિક્ષકો હોય તે પ્રાહેશિક ભાષા તેમજ અંગ્રેજ બને ભાષામાં ભાષાની શક્તા સમર્થ એવા દુલાયી હોવા જોઈએ. એને વિદ્યાર્થીઓ-ખાસ કરીને અનુરનાતક ધોરણના-વ્યાપકાન તેમ જ વાંચન પ્રાહેશિક ભાષા તેમજ અંગ્રેજ બનેમાં સમજ શકે તેવા સજાત હોવા જોઈએ. (એજન, પાન ૨૬૨)

બીજુ ભાષા એ ડોઈ વધારાનું ફૂમતું કે સંસ્કાર-ચિહ્ન નથી. એ ઉચ્ચ શિક્ષણનો અનિવાર્ય એને અત્યંત આવર્યક ભાગ છે.

વિદેશી ભાષાનું પ્રયોગન કંઈક કુદું જ હોય છે. પોતાની સજાતામાં અમુક રીતે વધારો કરવા ડોઈ માણુસ એ ભણે, નેમ કે કોઈને ચાઈનીજ સમાજજીવનમાં રસ હોય, કે જાપાનીજ અર્થકારણમાં રસ હોય, કે પણી હેચ્ય સાહિત્યમાં રસ હોય, વિ. વિ. આવા ધોયને લઈને ને તે દેશની ભાષા એને સાહિત્ય નેટલે અશે પ્રસ્તુત રસને પેણે તે પ્રમાણે ભણ્યાય. વિદેશી ભાષાનું ભણ્યાવવું ને તે ભૂવિસ્તાર અંગેના અધ્યયનના ભાગનું હોય છે. તે એક તરફ લખિતકલા એને માનવવિદ્યા સાથે તો બીજુ તરફ સમાજશાલે સાથે સંકળાયેલું છે. અન્યત્ર મેં નોંધ્યું છે કે:

“બીજુ ભાષા આત્મસાત કરવાનાં ધ્યેયો જુદાં છે. બીજુ ભાષાની વિભૂતિઓનાં ચરિત્રો કે લખિત સાહિત્ય સામાન્યપણે

અગત્યનાં નથી, બીજુ ભાષા ભણુવી એ એક મૂળભૂત જરૂરિયાત સતોષવા જેવું છે. બીજુ ભાષા ભણ્યાવવાની પદ્ધતિ પણ આ હેતુની પરિપૂર્તિને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. બીજુ ભાષાને એક ટેકનોલોજીની નેમ આત્મસાત કરવાની હોય છે. નિશાળે જતા છાકરાને સાયકલ ચલાવતાં આવડાં જોઈએ. સાયકલ ચલાવવા એ આજના જીવનનો ભાગ છે; છલેકિટ્રિક બલણ એસાડતાં આવડાં જોઈએ, રેડિયો વાપરતાં આવડાં જોઈએ તેમ અંગ્રેજ પણ તેણે જણી લેવું જોઈએ, અંગ્રેજ એ આજની ટેકનોલોજીને પહોંચવાનું સાધન છે. ખિટિશ વખતમાં ભારતીય વિદ્યાર્થી માટે અંગ્રેજ સાહિત્ય ભણવું તે સાહિત્યમાત્ર સમજવાનો ઉત્તમ રસ્તો હતો. અંગ્રેજનો પ્રેાઇસર તે સાહિત્યનો પ્રેાઇસર હતો. અંગ્રેજનો અભ્યાસ તે વિનીત ઉદ્ઘારવાદી એને માનની મૂલ્યો સમજવાનો એકમાત્ર રસ્તો હતો. આજે હવે એવું નથી રહ્યું.

“અંગ્રેજ બીજુ ભાષા તરીકે ભણ્યાય તો તે ટેકનોલોજી તરીકે ભણુવી જોઈએ. ભાષાની ને બધી પ્રાથમિક સ્કીલ્સ-કરામતો છે. તેનો ખ્યાલ આવી જય પણી તે ભાષાનું ધારણ એને પોષણ શીખાતા. વિષયો-ભૂગોળ, ભૂસ્તલરશાલ ગમે તે મારફત થાય છે. અમુક વિદ્યાર્થીઓ એવા પણ હોય કે નેમને અંગ્રેજ વિદેશી ભાષા તરીકે શીખવી હોય. બલે શીંઘે. એ પરંપરાને મીટવા ન હેતી જોઈએ. અંગ્રેજ માતૃભાષી ભૂવિસ્તારોના સંસ્કાર, સભ્યતા, માનવવિભૂતિઓ એને સમાજને લગતી ઘણી બધી બીજુ ભાષાનોના અભ્યાસક્રમો હોઈ શકે. છતાં, આપણા દેશની પ્રભાનો અંગ્રેજ ભણુતો મોટો ભાગ આ ભાષાને બીજુ ભાષા તરીકે ભણે એ જ વ્યવહારું છે.

“યુનિવર્સિટીઓમાં આજે ને રીતે અંગ્રેજ ભણ્યાવાય છે તે ભૂતકાળને ચાલે ભણ્યાવાય છે. આજ માટે તે એકદમ નકારું છે. આપણો હેતુ જે “અંગ્રેજ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં” એવો હોય તો ભૂતકાળની રીતે અંગ્રેજ ભણ્યાવવાથી આપણો હેતુ જરા પણ સરતો નથી.

“અંગ્રેજ ને ટકી રહેતી હોય તો તે જે તે વિપયના શિક્ષકોથી, નહિ કે અંગ્રેજના શિક્ષકોથી. જ્યાં જ્યાં વિપયનું પાઠિયું પગ નીચેથી ખસ્યું ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજ ઝૂઘ્યું. આપણા શિક્ષણમાં અંગ્રેજ આવ્યું ત્યારે તે વિદેશી ભાષા તરીકે આવ્યું એ સાચું, પણ સાથે સાથે એ વર્ચસ્વવાળી ભાષા હતી અને ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રથમ ભાષા હતી. (બીજી ભાષા પણ નહિ ! અને તમે જણો છો કે તે વખતે અન્ય યુરોપિયન ભાષા, ઇલાસીકલ ભાષા, એ બધી ભાપાઓ બીજી ભાષા ગણ્યાતી; દેશી ભાપાને કોઈ સ્થાન જ ન હતું.) આપણા બધા વિપયો આપણે અંગ્રેજમાં ભણ્યતા, અને આ વિપયોના શિક્ષકો જ અંગ્રેજ શિક્ષકો હતા. અંગ્રેજના પ્રોફેસરો તે વિદેશી ભાષાના શિક્ષકો હતા. તે અંગ્રેજ ભાષા વિસ્તારના તરજુનો હતા. તેએ આપણને ખિટિશ વિભૂતિઓ અને સાહિત્ય સમજાવતા અને ૧૬મી સદીના ઉદારવાહી માનવી મૂલ્યોને જગતીને આપણી સમક્ષ મુક્તતા. એમ હતું તેના દ્વારા પણ હતા અને જોરદારદા પણ હતા. હવે આજે ભાષાના સાચા શિક્ષકો-વિપયના શિક્ષકો આપણી પાસે નથી; ખિટિશ કે અમેરિકન લાઇફ એન્ડ લેટર્સના પુરસ્કર્તાઓ આપણે પહ્લે પડ્યા છે. જે સાર્થક હતું તે ઇંકો દેવાયું છે અને જે નિર્થક છે તેને આપણે વળગી રહ્યા છીએ. આપણી શિક્ષણીયિતને જુદી દિશામાં વાળવાની જરૂર છે. લિખરલ આર્ટ્સને અનુરૂપ વિદેશી ભાષાના પ્રોઆમ તરફથી “ભાષા એટલે ટેકનોલોજી” એવા બીજી ભાષાના પ્રોઆમ તરફ જવાની જરૂર છે. (મીમીએઆઇડ પેપર: કોલીગ નેઇઝસ સમ એફજવેન્શન્સ એન ધી ઇંક ડેટગરીજ એઝ લેંગ્વેજ લેખલસ.)”

દીચીંગ દ્યાલીશ એજ એ સેકન્ડ લેંગ્વેજ (TESL) એવો નવો પ્રોઆમ જ્યાં પહેલાં ખિટિશ રાજ હતું તે સહિતના દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં શરૂ થઈ ગયો છે. અંગ્રેજ જ્યાં માતૃભાષા છે એવા દેશોમાં પણ યુનિવર્સિટીઓએ એમ. એ. અને પીએચ. ડી. ના TESL અથવા અંગ્રેજ ભાષાના, અંગ્રેજ સાહિત્યથી જુદા, પ્રોઆમ શરૂ કર્યા છે. હું તમને જણાવું કે ભારતની કોઈ પણ યુનિવર્સિટીએ

અંગ્રેજ સાહિત્યથી સ્વતંત્ર એવો અંગ્રેજ ભાપાનો શિક્ષણકાર્યક્રમ શરૂ કર્યો નથી. ભારતમાં અંગ્રેજ શાખનાર અંગ્રેજ અમાતુલાયીએની સંખ્યા દુનિયામાં મોટામાં મોટી હોવા છતાં હૈદરાબાદના સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ એઝ દ્યાલીશ એન્ડ ફારીન લેંગ્વેજસે હમણાં આવી જરૂરત સહીપવા એમ. લીટ.નો. પ્રોઆમ શરૂ કર્યો છે. પરંતુ યુનિવર્સિટી શિક્ષણથી અહારની આવી એકમાત્ર સંસ્થા જરૂરિયાત કર્ય રહે પૂરી કરા શકે ? આવા શિક્ષણકાર્યક્રમો યુનિવર્સિટીઓમાં શરૂ થતા જોઈએ. એજયુકેશન કમિશન (રીપોર્ટ, પાન ૨૬૩) પણ આવું સૂચન કરે છે. પણ કમનસીએ કોઈ યુનિવર્સિટીએ એના ઉપર અમલ કર્યો નથી.

જે વાત બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજને લાગુ પડે છે તે વાત માત્ર નામ અહારને હિન્દીને લાગુ પડે જે હિન્દી બીજી ભાષા તરીકે ભાગ્યાવાય. (અંગ્રેજ અને હિન્દુસ્તાની બંને બીજી ભાપાઓ છે, પહેલા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જ્યારે બીજી-mass media-લોક-માધ્યમમાં) બીજી ભાષા તરીકે હિન્દુસ્તાનીનું કાર્ય લીંગ્વાફાંકાનું છે. નિશેષ, ટેકનિકલ બાળતોને લગતી નહિ પણ રોજિંદી બાબતોને લગતી ઓલચાલની હિન્દુસ્તાની ભણ્યાવાય તો લીંગ્વાફાંકા ભણ્યાવાઈ ગણ્યાય. લીંગ્વાફાંકા હિન્દુસ્તાની ભણ્યાવામાં એક છન્ઠો-આર્થન ભાષા ઓલચાલને નિરાળના ૨૦૦ તાસના જરૂર પડે. સરકારી કે કોઈ બીજી તંત્રમાં કે કાયદો અને વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં જે સરકારી ભાષા તરીકે હિન્દી પાપરવાની છે તે હિન્દીની વિશિષ્ટ શૈલી છે હિન્દીની આ વિશિષ્ટ શૈલી તે કામમાં લાગ્યા પછી જ શાખી શકાય તેમ છે. પછી તે શાખનાર અહિની માતૃભાષી હોય કે હિન્દી માતૃભાષી હોય. એક લીંગ્વાફાંકા મોટે ભાગે પદ્ધતિસરની શિક્ષણ-વ્યવસ્થાની અહાર શાખાય છે. લીંગ્વાફાંકાને નભાવનારાં પરિયોજના છે વિનિધ પ્રકારના લોકમાધ્યમો. અને વિભિન્નભાષાભાપીઓને સંપર્કમાં લાવતા સંગેને અને રથળો.

મરાડી કે બંગાળી બોલનારને હિન્દુસ્તાનીના ૨૦૦ તાસથી વધારે ભણુતરની જરૂર નથી. ત્રણે ભાપાનું વ્યાકરણ એટલું બધું સરખું છે કે આ માણુસ મરાડી અથવા બંગાળી જણુતા હોવાને લીધે ૬૦ ટકા નેટલી હિન્દુસ્તાની જણે જ છે આથી આ ભાપાએ જાણુનારાએ માંના વણું હિન્દુસ્તાનીના પદ્ધતિસરના શિક્ષણ વિના હિન્દુસ્તાની બોલવાની હિન્મત કરે છે. કમનસીએ આ વિદ્વારીઓને સાહિત્યિક હિન્દી જણાવવા પાછળ સેંકડો કલાકો ખર્ચાય છે. ફણવાતા તાસોના બારામાં એવો આચંડ રાખવામાં આવે છે કે માતૃભાપા, અંગ્રેજ અને હિન્દી ત્રણે માટે સરખા તાસો ફણવાય. થોડાં વરસો પહેલાં એક અત્યંત વગ અને વજનવાળી કમિનીમાં થયેલો દુઃખદાયી અનુભવ અહીં કહું. સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ એંડ ઇંગ્લીશ અને સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ એંડ હિન્દીમાં ભાપાશિક્ષણના પ્રોઆમના બારામાં તથા નવા આધુનિક ભારતીય ભાપાએના ઈન્સ્ટીટ્યુટના વિકાસના બારામાં વાત હતી સુચન મૂકવામાં આવ્યું કે કોઈપણ ભાપા જણાવવાના ધ્યેયને નક્કી કરવામાં આવે નથી એ ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે પર્યાપ્ત એવી અધ્યાપન-અધ્યયન-પ્રણાલી ઘરી શકાય. આ જ સંદર્ભમાં સુચવવામાં આવ્યું કે સ્કૂલ કક્ષાએ અહિન્દીભાપીને લીગ્નાઝાંકા હિન્દી જણાવવા માટે ૨૦૦-૩૦૦ તાસની અને અંગ્રેજ જણાવવા માટે ૧૦૦ તાસની જરૂર પડશે. આવી “અસમાનતા” સામે અમલહારોએ તરત વાધે લીધે. વાત ત્યાં જ અટકી ગઈ, અને એઠેલા શિક્ષણમંત્રીએ અપશુદ્ધન-ગર્ભિત મૌન સેવ્યું.

મને વૈદિક ધર્મપરંપરાની યાદ આવે છે. વૈદિક પરંપરામાં ઈન્દ્ર, અદ્રિ, વરુણ, મરુતો એમ ધર્મ જણું હોવો છે. પરં વખતે વૈદિકઋળિ ને દેવનું આવાહન કરે તે દેવને મોટામાં મોટો અને શક્તિમાનોમાં શક્તિમાન ગણું વારાફરતી દરેક દેવ ડીયામાં ડીયા ગણું વારાફરતી, રંગે કોઈ દેવ એડું લગાડી એસે. આપણું શિક્ષણયોજનાની ભાપામૂર્તિને પણ આપણે એ બીજીથી જ પૂજાએ છીએ ભાપાએ બધી સરખી એ

વાત સાચી, પણ સમાજમાં જુદી જુદી ભાપાનાં જુદાં જુદાં કાય હોય છે અને તેથી શિક્ષણ-યોજનામાં તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાન હોય છે.

ભણુતરમાં માતૃભાપાનું સ્થાન આગવું છે. તેમજ ને માતૃભાપાએ સ્ટાન્ડર્ડ સમરસ થવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહી છે તે ભાપાએના શિક્ષણના પ્રશ્નો પણ ખાસપણે જુદા છે.

છોક્કું કુકુંબના હાથરામાં ને ભાપાને આત્મસાતુ કરે તે ભાપા માતૃભાપા. બહુભાપી સમાજમાં ધરની ભાપા પાડોશની કે પ્રદેશની-પ્રાદેશિક-ભાપા કરતાં જુદી હોઠ શકે. માતૃભાપામાં શિક્ષણ એવો સિદ્ધાંત જણવતાં જ્રણે ઢેકાજે માતૃભાપા અને પ્રાદેશિક ભાપા વર્ષે ધર્મણું જીસું થાય. ખાસ કરીને પ્રસ્તુત માતૃભાપા જ્યારે બંધારણમાં આઠમા અનુચ્છેદી ભાપા હોય. આવી પરિસ્થિતિ માટે પણ આપણા બંધારણે તેમજ તેમનાં ભાપા-લધુમતીએને લગતાં દિશાસૂચનોએ પૂરતી કાળજી લીધી છે. જે લધુમતી ભાપા આઠમા અનુચ્છેદી ન હોય તો એક માત્ર ઉપાય એ છે કે શિક્ષણ માતૃભાપામાં આપવાની શરૂઆત થાય અને ધારે મીમે જ્યાણ ઉપર શિક્ષણ પ્રાદેશિક ભાપામાં આપાતું થાય. આમ કરવા માટે દુબાપી નિશાળેની જરૂરત છે.

ઉંચ શિક્ષણમાં માતૃભાપાનું સ્થાન એ બીજે અગત્યનો મુદ્દો છે. આ મુદ્દો જ્યારે માતૃભાપાએ “સ્ટાન્ડર્ડાઈજેશન” ની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહી છે ત્યારે ખાસ અગત્યનો બને છે. માતૃભાપાના શિક્ષણમાં વાંચવું, લખવું અને ભાપાની કાગા ખૂબીએને સમજવી એ ઉપરાંત પણ કેટલાંક પાસાં છે. ખાસ કરીને માતૃભાપા એ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોને એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં સંકાંત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આજે નિશાળના ધારણે બધા નિપણે માતૃભાપામાં શીખવાય છે. કયારેક રૂતાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ પણ કેટલાક વિશાળેતર નિપણે માતૃભાપામાં જણાવવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ભાષેતર નિપણે શિક્ષક ભાપાના વિકાસમાં પાયાનું પ્રદાન કરી શકે. કારણ કે નવા સંદર્ભેમાં

ભાષાનો ઉપયોગ એટલે જ ભાષાવિકાસ. આપણી ભાષાઓ મુખ્યત્વે લખિતસાહિત્યના સંહર્મમાં વપરાતી આવી છે. (વિશ્વેષણાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક ગવરમાં ચા ભાષાઓનો ઉપયોગ નવો નવો છે.) એટલે જ ભાષા હજુ નવા સંહર્મમાં મુકાઈ રહી છે એવી ભાષાથી કામ લેવાનું હાઈસ્કુલમાંથી યુનિવર્સિટીમાં જતા વિદ્યાર્થીની ભાગ પડ્યું છે. જૂની લખિતસાહિત્યની ભાષા અને નવી વિજ્ઞાનની ભાષા એમ ભાષાનાં એ સ્વરૂપો વર્ચેનું અંતર પૂરવા ચીવટવાળા આયોજનની જરૂરત છે.

હુમણાં સેન્ટ્રલ ઇસ્ટર્નીસ્ટ્રીટયુટ એફ ઇન્ડિયન લેંગ્વેજ્સ, મૈસ્ટરમાં આવા આયોજનનો એક સફળ પ્રયોગ થયો. ડેલેજમાં આવતા કણ્ણાટકી વિદ્યાર્થીઓને ડેલેજ કક્ષાએ કન્ફર માધ્યમની મુસીબત છે. આ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ જાતના કન્ફર પાડો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આ પાડોમાં પ્રાકૃતિક તેમજ સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપરનું ગંભીર ગવર હતું. આવું ગવર સમજવાના તથા લખવાના સામર્થ્યને અકાસના એક માપદંડ બનાવાયો. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કંલેલા ગંભીર ગવરને ભર્યું આન્યા હતા તેઓ અકાસણીમાં પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ધર્યા ઊંચે રહ્યા. પરંપરાગત વિદ્યાર્થીઓ ચીલાચાલુ રીતે કવિતા, વાર્તા અને નિયંત્રણની વાચનમાળા ભર્યું આવ્યા હતા. આ ગંભીર ગવરનો કન્ફર ડોર્સ તેને લગતા પ્રયોગની વિગતો સાથે “એથીજ ડોર્સ એફ કન્ફર” એવા મથ્યાળા હેઠળ પ્રગટ થયો છે. આ પ્રકારનો ડોર્સ ૧૦-૨-૩ ની નવી તરેહમાં વર્ચ્યેનાં એ વર્ષોમાં માતૃભાષાના ભાષાવવામાં ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ. ભાષાતની મુખ્ય ભાષાઓની પ્રતિબિંદી કરીને આપણે એક મેદું ડગલું આગળ રહ્યા છીએ. જે આપણે આપણી પ્રાથમિકતાઓને ઓળખ્યીએ, નેમકે અક્ષરગાનના પ્રોઆમને સ્ટા-ડર્નાઈઝનના પ્રોઆમની ઉપર મુક્કાએ, અને વધારાની દરેક ભાષા ભાષુફાનું ધ્યેય બઢુભાષી સમાજમાં જે તે ભાષાના કાર્ય અને પ્રયોજન પરત્વે નક્કી કરી શકીએ, તો શિક્ષણમાં ભાષાનું આયોજન આપણે તાર્કિક અને બુદ્ધિગમ્ય રીતે કરી શકીશું.

પ્રકરણ - ૩

અરિમતાની બાંધણોડ - હિન્દી અને ઉર્ડુ

[૧]

તાજેતરમાં ભાષા સમાજશાસ્ત્રમાંના સંશોધનોને લીધે આપણું ધ્યાન ભાષાની મૂળજીત વિવિધતા તેમજ અનેકરસતા ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે આંકડાશાસ્ત્રની તીક્ષ્ણ પદ્ધતિઓની મહદ્દીઓ તેમજ સમાજથયું છે આંકડાશાસ્ત્રની સ્ક્રિપ્ટ દર્શિનો ભાષાવિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ કરીને શારૂના વિશ્વેષણુંની સ્ક્રિપ્ટ વિવિધ તે જુદા જુદા માનદંડોને આધારે ખતાવી શક્યાં છે કે ભાષાનું વૈનિધ્ય તે જુદા જુદા માનદંડોને આધારે અયેલા સમાજના સ્તરીકરણનું જ એક પ્રતિબિંદી છે. છતાં હું એમ કહીશ કે વાગ્વૈનિધ્યમાં સ્તરીકરણ ઉપરાંતનું પણ કેટલુંક તથ્ય રહેલું છે.

સમાજનું સ્તરીકરણ વાચાની મહદી વિના પણ પારખી શકાય. મનુષ્યેતર સમાજોમાં, જ્યાં વાણી પ્રગટ નથી થઈ, ત્યાં પણ ચુક્કિતર માણસું હેખાય છે. જેમકે બધુન વાંદરાંઓના નાનામોટાં કે સખળાં-માણસું હેખાય છે. જેમકે બધુન વાંદરાંઓના નાનામોટાં કે સખળાં-હુણાંનું સ્તરીકરણ તેઓ ટોળામાં કઈ રીતે ચાલે છે, સવાન-સાથીએ કઈ રીતે પસંદ કરે છે, તેનાથી સુચયત થાય છે. સમાજમાંના કાર્ય-communicative tasks-કરે છે. રોજગારોજની વાતચીતના નિશ્વેષણીથી મેં ભાષાથી છતું સમાચેરનનું કાર્ય તારયું છે. એકખીજને અનુરૂપ બનવું તથા આપનેનું અનુભાવ-reciprocity એ વધારે પહુંચું વાણીમૂલક છે. આવા સમાચેરન કાર્યને મેં અરિમતાની બાંધણોડ (કે ઓળખની વાતચાટ-negotiating identities) રહી છે.

જે વાતચીતોનું વિશ્વેષણ કરાયું છે તે વાતચીતે ફિલ્હીમાં ઓલાતી હિન્દી-ઉર્ડુમાં થયેલી છે. પ્રકરણના બીજી ભાગમાં હિન્દી-ઉર્ડુ ભાષા-વદનાની કેટલીક બાજુઓને તપાસી છે.

વातचीत ए सહकारी प्रयत्न છે. એક ભાવા અથવા ઐ-ત્રણ ભાવાએ ઉપર આધારિત વાતચીતની ઉકિતાએ સંભોધિત-referential અર્થને તેમજ સામાજિક અર્થને સુદૂર કરે છે. વાતચીતમાં ભાગીદાર વ્યક્તિનો માટે આ અથેને સુદૂર કરવા સમર્થ એવા નિયમો સમાન હોય છે તેમજ તે નિયમોથી ભાગીદાર વ્યક્તિનો પૂર્ણ રીતે અવગત હોય છે. વાતચીતમાં ભાગ લેનારાએ વાતચીત શરૂ કરતી વખતે એકખીજને જાણુતા હોય છે અથવા નથી જાણુતા હોતા, એકખીજની ઓળખ પહેલેથી ઘૂલ્લી પડી ગઈ હોય છે અથવા વાતચીત દરમિયાન ઘૂલ્લી પડે છે. ઓળખનો મતલબ સામેના વાતચીતના ભાગીદારની પડ્છે પોતાનો મોબેલ, પોતાની સામાજિક સ્થિતિ. સામાજિક સ્થિતિ એટલે અમુક તમુક સામાજિક વર્ગના હોલું, ધાર્મિક જીથના હોલું, વગેરે. વાતચીતના ભાગીદારો વચ્ચેનું સામાજિક અંતર તે સામાજિક અવકાશ છે જેને વાતચીત દરમિયાન વધારી-ઘટાડી રાકાય છે.

એક અટપટા (મતલબ કે માનવી) સમાજમાં જુદાં જુદાં જુથેા હોય છે. જેમની બોલવાની લફાય જુદી જુદી હોય છે. આવકારવાની અને વિદ્યાય આપવાની રસમો જુદી જુદી હોય છે. પુરુષે કેમ બોલવું અને સ્ત્રીએ કેમ બોલવું એના નિયમો હોય છે. માલિક કેમ હુકમ આપશે અને નોકર કેમ હુકમ પાળશે તેના પણ નિયમો હોય છે : આ એવું ભાપક ડેની ઉકિતાએ અથવા સ્વરકાઢીની પસંદ કરે છે તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ પસંદગીએનો ઉપયોગ થાય છે સામાજિક અવકાશ એઠોવતો કરવામાં જુદા જુદા સામાજિક જુથેાના સભ્યો એક બીજાની બોલવાની રીતને રવીકારે છે, બિનભતાને રવીકારે છે, અને વાતચીતનો પ્રવાહું સરળ રીતે વહે એ માટે કયારેક દેખાડવા પુરતું સામા ભાણુસની જેમ બોલી સામાજિક અંતરને ઘટાડે છે.

ઓળખ ધરણી રીતે રજુ થાય છે પોપાક અને વર્તણુકની છટાથી આણુસ પોતાના સામાજિક રલદને સૂચવે છે. ધાર્મિક ઓળખ નામ કે

પણી શરીર ઉપરના દેખાય એવા ધાર્મિક ચિહ્નથી સુચિત થાય છે. આ બધી માહિતીએને પ્રતિકૃત અથવા મૂર્ત કરવાનું ભાવાનું કામ નથી, એનું કામ તો આ બધા બેદોવાળા ભાવકોને મોદામોદ લાવવાનું છે, સામાજિક અંતરમાં ઘટાડો કરવાનું છે. ભાવા ઓળખની વાટાધાર કરવાને તકા પુરી પાડે છે. સમાજાધનનાં આવાં કાર્યો પાર પાડવા માટે વાણીની લગભગ અનંત લયકના એને એક ઉત્તમ સાધન સાખિત કરે છે.

વાતચીતમાંનાં એ પાત્રો વર્ચ્યેનો સંબંધ સમાંતર કે અસમાંતર હોઈ શકે સમાંતર સંબંધ ત્યારે હોય જ્યારે બોલનારાએ એક વરના કે કુદુંબના હોય, ભિત્રો હોય કે પાડોશના હોય, કે જેમાં એકખીજને જાંખા વખતથી જાણુતા હોય અને ચાલતો સંચાહ નીજ બાબતોને લગતો હોય. અસમાંતર સંબંધ ત્યારે હોય જ્યારે સંપર્કો લેણુ-દેણુના હોય અને બોલનારાએ બોલગ અલગ સામાજિક જુથેાના હોય (જુથેા ગર્ભપર્જનનું નીજ અને લેણુ-દેણુના સંપર્કોનું વર્ગીકરણ). સમાંતર અને અસમાંતર સંબંધો લાગે છે એના કસ્તાં વધારે અટપટા છે કારણ કે આ સંબંધોને તેમાં અટવાયેલી વ્યકિતાએ કઈ રીતે જુથે છે તે પણ અગત્યાનું છે. જેમકે જે સમાજમાં જીવન પ્રણાલી પ્રમાણુમાં પરંપરાગત છે તે સમાજમાં ધાર્મિક પરંપરાની અસર એ રીતે જળવાઈ છે કે નામકરણ, આગમન-વિદ્યાયની ઉકિતાએ, આપ-ગાળની ઉકિતાએ, આદર-અપમાનની ઉકિતાએ, સગાને સંભોધવાની અને વર્ણવવાની ઉકિતાએ. વ્યકિતની ધાર્મિક ઓળખને ઉધાડી પાડે છે. આવા સમાજ માટે એકજ ધાર્મિક સમાજના હોલું તે સમાંતર સંબંધ માટે પુરતું છે. સમાંતર સંબંધવાળા વ્યકિતાએ બેગી થાય ત્યારે તેમની ઓળખની અસિમતાની સમાનતાથી તેઓ પોતે સબાન હોય છે. દરેક વ્યકિતની આગવી ઓળખ રૂફ અને જાણુતી હોય છે અને તેથી કોણે કઈ રીતે બોલવું તે લગભગ નક્કીજ હોય છે. ભાવાલજોમાંથી પસંદગી સીમિત થૂર્ઝ જાય છે. અસમાંતર સંબંધવાળા વ્યકિતાએ બેગી થાય ત્યારે ઓળખને

આગળ ધરવી અને તે ઓળખનો સ્વીકાર થવો તે વાટાધારના, આંધ્રાઊંના કેટલાક તથકામાં પસાર થવા યથી જ થાય અને પરિણામે ભાગાં બદલોભાંથી કઈ લદશુંની પસંદી કરવી તેના ઉપરની મર્યાદા છૂટી જાય છે.

આંધ્રાઊંના બ્યૂઝો વિકિતએ વિકિતએ જુદા હોય છે. આમાંના જે કેટલાક અસમાંતર સંખ્યેનાણી પરિસ્થિતિના બ્યૂઝોનું, અમે અનલોકન કર્યું કે કરાવ્યું છે તે બ્યૂઝોનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવશે. વાતચીતમાં આગ લેનારાએ આગળ કર્યું તેમ હિન્દીની હિન્દી-ઉદ્દું બોલનારા છે.

હિન્દી અને ઉદ્દું તે એક જ તળપદી સર્વસામાન્ય (હિન્દુસ્તાની) ઉપર મથેલા એ ડાચા કે શાખગારેલા પ્રકારો છે. શિક્ષિત ભાપકો આ જીયા પ્રકારો પસંદ કરે છે. ઉત્તર-ભારતના મુસલમાન ભાપકો પોતાની બોલને ઉદ્દું તરીકે ઓળખાવે અને હિન્દુભાપકો તેને હિન્દી તરીકે ઓળખાવે (આ બાબત વરતીગણુતરીના આંકડાથી રૂપણ છે). તળપદી કક્ષાએ હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને એક જ પ્રકારની ભાષા બોલે છે. તેમની ધાર્મિક ઓળખ તેમના આવકાર-વિદ્યાયના અથવા કુદુંબસંબંધોના શાશ્વતીથી તરત છતી થાય છે. (અન્નેના આવકારશાશ્વત અથવા ગપસપ શરૂ કરવાના ઓઠાનો શાખ 'ગુડ મોનીંગ' ની સરખામણુંએ ભારતમાં આવકારશાશ્વત હુમેશાં બોલનારની ધાર્મિક ઓળખ છતી કરે છે, જેમકે હિન્દુ : જ્યે રામજી કુ', શાખ : 'સત્ત શ્રી અકાલ'.) હિન્દુસ્તાનીના એક તળપદી વાક્યને તેનાં ધ્વનિ, શાખ કે કયારેક વ્યાકરણી-લક્ષ્ણ ને સંસ્કૃત કે ફારસી જેવાં બનાવીને હિન્દીનું વાક્ય અથવા ઉદ્દુંનું વાક્ય બનાવી શકાય છે. તત્ત્વમં સંસ્કૃત શાખાં, સંસ્કૃતના ધ્વનિનિયમો તે વાક્યને સુશોલિત હિન્દીનું વાક્ય બનાવશે, તેવી જ રીતે ફારસીના તત્ત્વમં શાખાં ધ્વનિનિયમો કે સમાસનિયમો તે વાક્યને જમકદાર ઉદ્દુંનું વાક્ય બનાવશે. ફારસી ભાષાના ધ્વનિ હિન્દુએ ઉદ્દું બોલે છે. આમ

હિન્દીને અને ઉદ્દુંને તેમના વિવિસરના સુશોલિત સ્વરૂપમાં છૂટી પાડવી સહેલી છે, પરંતુ તેમનું તળપદું સ્વરૂપ એક જ હોવાથી બોલનારને હિન્દુ કે મુસલમાન તરીકે તો ઓળખાવની ભાગ અમૃક સામાજીક અર્થો, આવકારનાં ઉદ્દેખનો, રીતરેસમ અને કર્મકાંડના શાખાં, કુદુંબ-રિશ્તાઓના શાખાં, નીજ અને ધરનપરાશાની વસ્તુઓ—પોપાક, ખાંચું, ધરેણું, આ બધા સામાજીક અર્થો છે. કેટલાક વ્યાકરણી ચિહ્નો પણ બન્ને માટે જુદી છે. આ અર્થોમાંથી કોઈપણ એક અર્થને સૂચવવા સંસ્કૃત (હિન્દી) કે પણી ફારસી (ઉદ્દું) શાખાં વપરાવાની શક્યતા રહે. ફારસીનું વ્યાકરણ-ચિહ્ન વપરાય કે સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ-ચિહ્ન વપરાય. વાર્તાલાપના ડોઈપણ તાંકુંકે આ બે પરિયોગમાંથી એકની પસંદી વાર્તાલાપના ઇન્ને-દિશાને સૂચવશે.

નેમાં એક હિન્દીને અને એક ઉદ્દુંનો બોલનાર વાર્તાલાપમાં સામેલ હતા તેવી કેટલીક ઘટનાઓનું અમે અનલોકન કર્યું, અને એના ટેપરેકોર્ડ ઉપર નોંધ લાધી. હિન્દી બોલનાર અમારી હીલ્ડ-વર્ક? હતી, જે પોતે પણ (ટેપ ઉપરાંત) સામા બોલનારની ધ્વનિ બહારની વાતચીતને નોંધતી હતી. બન્ને ભાપક એકમાત્રાની બોલાની ફૂરીથા, બોલાના અંતરથી તરત અનગત થઈ ગયા. વાતચીતના શરૂઆતના તથકુંકે આ ફૂરી જાળવી રાખવામાં આવી પણ નેમ નેમ વાતચીત આગળ વધી તેમ તેમ કેટલાક વાટાધારના બ્યૂઝોની કુશી રૂપણ થઈ.

અનુકરણ નિર્દ્દેશ ઉપેક્ષા

વાક્યની શરૂઆતમાં પ્રયોગિત ઉદ્દું શાખ કે ઉક્તિની જગ્યાએ હિન્દી શાખ કે ઉક્તિનું આવર્તન કરવામાં આવે છે. પણ તે હિન્દી શાખ કે ઉક્તિને પડતાં મુક્તા પ્રયોગિત ઉદ્દું-હિન્દુસ્તાની ઉક્તિનો. પ્રયોગ ચલાવવામાં આવે છે. શરૂઆતનું આવર્તન કરવામાં આવે છે સામા ભાપક માટે એક સીગનલ તરીકે, જેનો મતલબ છે કે હું તારી સાથે

ખું. પાછળથી વધારે પ્રચલિત પ્રયોગ કરવામાં આવે છે 'આદત' કે પ્રણાલીના દ્વારાણુને વરા.

આવર્તન કરવાને બહલે એવા જવાબ પણ આપી શકાય કે આપેલા હિન્દી શબ્દના પ્રયોગની જરૂર ન રહે. આવા ઠ્યૂહનો મતલભ છે : અંતર જાવવામાં આવે છે અને બાંધછોડનો કોઈ પ્રયાસ થતો નથી.

લાંબા ઈન્ટરવ્યુની એડ્કોમાં ટેચ થયેલ સામગ્રીમાંથી અહીં કેટલાક દૂકડા પસંદ કરી રજૂ કર્યા છે. પ્ર = શીલ્દનર્ડ, હિન્દી ઓલનાર, હિન્દુ; ડ = ઉર્દુ ઓલનાર, મુખ્યમાન.

1. પ્ર : ક્યા એસા હું કિ ને મુસ્કીમ વિદ્યાર્થી હું વો યહાં આના જ્યાદા પસંદ કરતે હું ?

નોંધ : પ્ર એની હિન્દીથી હિન્દુસ્તાની તરફ આગળ વધી છે. એણે પ્રચલિત હિન્દી 'અધિક' ની જગ્યાએ 'જ્યાદા' નો પ્રયોગ કર્યો છે. અને હિન્દી 'ને...વે' ની જગ્યાએ હિન્દુસ્તાની 'ને...વો' નો ઉપયોગ કર્યો છે.

ડ : મુસ્કીમ વિદ્યાર્થી હું કિસ જગાહું ? 'સાયન્સ' મેં હમારે યહાં મુસ્કીમ વિદ્યાર્થીઓં કી 'પરસ-ટેચ ફાઈન' હોયા.

નોંધ : અહીં ડ 'મુસ્કીમ વિદ્યાર્થી' ઉકિત પ્ર ને અનુસરીને ઓલે છે. (ટેચ થયેલ) વાતચીતમાં બીજે કયાંય એ 'વિદ્યાર્થી' શબ્દનો ઉપયોગ કરતો નથી. જે કે એમ કરવાના મોકા ઘણા હતા. બીજે બધે એ કાં તો અંગ્રેજુ 'સ્કૂલન્સ' કે પણ હિન્દુસ્તાની 'લકડે' પસંદ કરે છે.

2. પ : તો ઈસકા મતલભ કિ વે લોગ અપને હિ સ્વાર્થ કે લિએ ને અધ્યાપક વગેરા માધ્યાપક ઉનકો આને નહિ હેતે.

ડ : અધ્યાપક-પ્રાધ્યાપક ને 'સંજોક્ય' અપને યહાં... ઉસમે એક 'પ્રોફેસર' આય્ગા... નાં...

નોંધ : હિન્દી શબ્દો 'અધ્યાપક-પ્રાધ્યાપક' તું અનુકરણ થયું છે. આ શબ્દનો ઉપયોગ ડ બીજે નથી કરતો. એને બહલે પ્રચલિત અંગ્રેજ શબ્દો 'ફીચર્સ-પ્રોફેસર્સ'નો ઉપયોગ કરે છે.

3. પ્ર. : વહાં આપકે અધ્યાપકોને નિવાસસ્થાન ધૂધર હિ હોતે હું ?

ડ. : નિવાસ... જ્યાદાતર જરૂર હોતા હું... 'સ્ટાફ ક્વાર્ટર' અને હું.

નોંધ : 'અધ્યાપકે કે નિવાસસ્થાન' એ હિન્દી શબ્દો 'નિવાસ' એટલા શ્રાદ્ધાર્થી પુનરાવૃત્ત થયા. એટલા શ્રાદ્ધા પુનરાવર્તન પણ અયકાટનું વ્યવહાર આવ્યું. આ શબ્દ પાછો ક્યારેય ન ઓલાયો. બીજે બધે વધારે પ્રચલિત 'સ્ટાફ ક્વાર્ટર'નો ઉપયોગ થયો.

4. પ્ર : કુછ અમુક વક્તિ જોર લગાયે ત્યાગ કરે તો સહી કામ હોગા ?

ડ : લેકિન યહું જરૂર હું; અથ ને ઈસકી 'ઓથ' હું વહું 'ડાઇનગ્રેડ' હું રહી હું, યહું 'ઈન્સ્ટીટ્યુશન' વક્તા કે સાથ નહીં ચલ રહી હું.

નોંધ : પ્ર ના સંસ્કૃત પ્રયોગો 'અમુક વક્તિ' અને 'ત્યાગ'ને લાખે ડ ની ઉપેક્ષા જાગી ગઈ. એ આ પ્રયોગોની એકદમ ઉપેક્ષા કરે છે, અને સંસ્થાના વિકાસની વાત ઉપર ઉત્તરી લય છે.

અવેજુ : અંગ્રેજ વિડુઝ ઉર્દુ.

ઉત્તર આપનાર હિન્દી શબ્દોને પોતાની વાણીમાં સ્વીકારીને જવાબ નથી વાળતો. પણ જવાબમાં અંગ્રેજ લોન-શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. વાતાવાટમાં અંગ્રેજનો ઉપયોગ એ એક હંકારાતમક પગલું છે. ખાસ કરીને જ્યારે બન્ને ભાપકો અંગ્રેજ જાગુતા, ભણેલા, શહેરી

ભાષકો હોય, અંગ્રેજુ એ તટસ્થ ભાષા છે. હિન્દી શબ્દોની જગ્યાએ ઉદ્દું શબ્દો મુજાને અંતર જગતવાની પણ બોલનારને છૂટ છે.

અંગ્રેજુના ઉપયોગથી એક ખાસ ધ્યેય સરે છે એ બાબત નોંધાઈ છે. એ જુદી જુદી બોલાયોના ભાષકો કે પણી એ જુદા સમાજ જુથેના કે ધાર્મિક જુથેના માણસો સગપણ (રીતરસમ, ધાર્મિકવિધિ) સૂચવના તળપદા શબ્દોનો. ઉપયોગ ન કરે કારણ કે એક જ શબ્દ જુદા જુદા જીથ માટે જુદા જુદા અર્થનો સુચક હોઈ શકે. નેમકે 'સાણો' : આ શબ્દથી કુચવાતા વ્યક્તિ પાસેથી જુદા સમાજજુથેમાં જુદી વર્તણુંકની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. ઉપરાંત સાળાએ જે પરંપરાગત ભાગ જગતવાનો. હોય છે તે અમુક ભાણુસને પસંદ ન હોય નેથી એ ભાણુસ માટે તળપદા શબ્દ 'સાણો' વપરાય તો એ ભાણુસને શબ્દોનો રીકાર કરવો તે પરંપરાગત મૂલ્યો રીકાર્યાં એવું લાગે. આથી અંગ્રેજ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય નેમાં તટસ્થતા જગતવાઈ રહે.

કેટલીક ઘટનાઓ કે પ્રવૃત્તિઓનો જાહેર ઉલ્લેખ વળ્યું હોય છે. નેમકે ચૂમવું, વિનાતીય સાથે ચાળા કરવા, ગર્ભપાત, માસિકસ્થાન. એક નાના સર્વેમાં જોવામાં આવ્યું કે આ માટેના તળપદા શબ્દોને સ્થાને યુવાન શિક્ષિત ભાષકો અંગ્રેજ શબ્દો વાપરવા પસંદ કરે છે, અંગ્રેજ શબ્દો એમને પરંપરામાન્ય ચોખ્ખાઈ અને આભાઉંછેટના ખ્યાલોથી દૂર રહ્યાનો સતોપ આપે છે. અંગ્રેજ એક તટસ્થ માધ્યમ પુરું પાડે છે.

અંગ્રેજ લોન-શબ્દો હિન્દી અને ઉદ્દુંના ભાષકોને પણ આ રીતે જ એક તટસ્થ માધ્યમ પુરું પાડે છે. હિન્દી અને ઉદ્દુંની પરિષ્કૃત સાહિત્ય પરંપરામાં અંગ્રેજ લોન શબ્દોને દૂર રાખવામાં આવે છે એ હુકીકત જોતાં અંગ્રેજ શબ્દોનો પ્રયોગ એ નોંધવા નેરી આબત બની જાય છે.

1. પ્ર : ક્યા ઉસકા કારન ક્યા હો ?

ઉ : કારન ? તો મેં સમજતા હું ચેહે હોં કી ઈસમે 'સેટ અપ' ઉન્હા હો, જે 'રન' કર રહા હો વે 'એક્સપાન્શન' કે વાસ્તે... જાહીર હું 'કલાસિકિસન્સ ઐન્ડરિયર' ચે ઉસ જમાનેમે, અથ વે 'એક્સપાન્ડ' કરેગા, વેલાગ શાયદ 'હાયેરટ પોઝિશન એક્યુપાય' નહીં કર સકતે હોં...

નોંધ : ડનો અંગ્રેજનો ઉપયોગ જુઓ. આ વાર્તાલાપ વિશે હું એક મિત્ર સાથે ચર્ચા કરતો હતો. ત્યારે એ મિત્રે પોતાનો અનુભવ કહ્યો : આજાદી પહેલાના વખતની વાત છે. ઓલ ચંડીઓ કંગ્રેસની મિટિંગમાં એક ઉદ્દું બોલનાર નેશનાલીસ્ટ સાથે વાતો કરતા હતા, અને ઉદ્દું ઉકિતાનો છૂટ્યા. ઉપયોગ કરતા હતા. ઉદ્દું નેશનાલીસ્ટની પાસે એઠેવા એમના એક મિત્ર ધારેથી કહ્યું 'પ્રીઝ ડોન્ટ યુઝ મય ઉદ્દું, યુઝ ધંગીશ'. શિક્ષિતોમાં અંગ્રેજનો ઉપયોગ પ્રયોગિત છે, [એ કહાય કહેવાની વાત નથી]. જુઓ કે હું પણીના ઉદાહરણુમાં આપણી હીલડ વર્કર પણ અંગ્રેજમાં સરી પડી છે.

2. પ્ર : હુમ અંછે 'રૂકુંન્ટસ' કો કિસ વજાં 'એરોક્સ્ટ' કરે ?

ઉ : (અમેરિકા મેં) 'પ્રોફેસર' સે બહુત 'પર્સનલ ટચ' રહુતા હોં... 'રૂકુંન્ટસ' આતે હોં... 'પ્રોફેસર્સ' આતે હોં...

પ્ર : તો એ જે 'એમરજન્સી' હે ઈસસે આપકો કુછ લાભ દિખલાઈ હેતા હો ?... યાનિ આપ લોગો કો કુછ લાભ હુએ હો ?

ઉ : બહુત જાણા કાયદે હુંએ હોં.

નોંધ : અહીં જગત આપનારાઓ કોલેજના ઉદ્દુંના વિદ્યાર્થીઓ હત . આ ઉદ્દું વાતચીતની શરાયાતમાંનું છે. સંસ્કૃતના

‘લાભ’ ઉપર પ્ર ભાર મૂકે છે પણ ઉદ્-હિન્દુસ્તાની એવાનાર ડ ‘કૃષ્ણ’ને જ પકડી રાખે છે.

અનુવાદ વિરુદ્ધ મૂળ રાખે

એલનાર એક ઉદ્દુક ઉક્તિ કે શાખનો ઉપયોગ કરે છે. પણ એને લાગે છે કે વધારે સારી રીતે સમગ્રી એ માટે એણે ઉક્તિ કે શાખનો હિન્દીમાં અનુવાદ કરવો જોઈએ. શાખ ફરી વાપરવાનો આવે છે તો તેનો અનુવાદ થાય છે, શાખ વારંવાર વાપરવાનો આવે તો કાંતો એનો અનુવાદ આપવાનો ચાલુ રહે કે પણ મૂળ ઉદ્દુક શાખ ઉપર જિતરી જરૂરાય. અનુવાદ એ બાંધણોડ તરફનું હિકારામક્કે પગલું છે.

વાર્તાલાયમાં ભાગ લેનારી એ વ્યક્તિ ને અંગ્રેજ જાણનારી નથી હોતી તો તેઓ હિન્દી કે ઉર્દૂમાં અનુવાદ કરે છે. અમારા સંશોધનમાં અન્યથા અંગ્રેજ ન જાણનાર ઉર્દૂ બોલનારની જ શક્યતા હતી [હિન્દુષર્કર અંગ્રેજ જાણુતી હોવાથા] છતાં, અમારી હિન્દુષર્કર પોતે પણ કચારેક પોતાની હિન્દીનું પ્રયક્ષિત હિન્દુસ્તાનીમાં ભાવાંતર આપ્તી.

એક વખત ઓલનારના ભાષાપ્રકારમાં અણુધાર્યો પલટો આવતો થિયો. સાંભળનારા ખામોશ થઈ ગયા. એક શિક્ષકને ઘરે બે શિક્ષકો, આપણું ફીસ-વર્કર અને કેટલાક ઉર્દૂના વિદ્યાર્થીઓ બેગા થયા હતા. એક શિક્ષક ને ઉર્દૂમાં જ ઓલતી હતી તે એકાએક હિન્દીમાં ઓલવા લાગી, અને જાણું હતું કે વિદ્યાર્થીઓ ફેરફારીને ધ્યાનમાં લે છે કે ડેમ. વિદ્યાર્થીઓ યોડો વખત ચૂપ થઈ ગયા. વાર્તાવાપ ચાલુ રહ્યો પણ વિદ્યાર્થીઓ તણાઈ રહ્યા. યોડો વખત પણી શિક્ષકે પાણું ઉર્દૂ ઓલવા માંડયું. આથી વિદ્યાર્થીઓમાં રાહતની લાગણું આવી જેનો આપણને રેકોર્ડ કરેલો. વાર્તાવાપ સાંભળવાથી જ ખ્યાલ આવે. તાણ અને રાહતને આપણે ભાષાના ઉપજીવી-paralinguistic cues-સંકેતો ફંડી શક્યો.

આપણે આપણની વિરુદ્ધ (reciprocity)

ઉચ્ચ પારિતોપિક મેળવનાર ચલચિત્ર 'ગરમ હુદા'માં ભાગલા
પણીના ઉત્તર-ભારતના। એક મુસલમાન કુડું બના છુફનનું ચિત્રણ છે.
ચલચિત્રનો નાયક (અલરાજ સહાની) એક કારીગર અને પગરખાંનો
વેપારી છે. એ નાણાંભીડમાં છે અને એક શાહુકાર પાસે લોન આટે
નાય છે. બન્ને એકખીણથી પરિચિત છે : પહેલો નેકાલા, મહેનતી
મુસલમાન કારીગર-વેપારી તરીકે અને બીજો પેઢી-દર-પેઢીના હિન્દુ
મુસલમાન શાહુકાર તરીકે. આપણા મુસલમાન નાયક શાહુકાર પાસે પહોંચતાં
શાહુકાર તરીકે. આપણા મુસલમાન નાયક શાહુકાર પાસે પહોંચતાં
હિન્દુ ગ્રથા પ્રમાણે શાહુથી તેમજ હાપભાવથી નમસ્કાર કરે છે.
એ સામાન્યપણે જે ઉકિતઓનો ઉપયોગ કરે તે કરતાં બાને એની
ઉકિતઓ જુદી છે, ખાસ કરીને એનું હિન્દુ દેવ-દેવીઓનું નામ લેવું
અને એના કૃતગતા અને આદર માટેના શાખદો. આને ભત્યથી એવો
નહિ કે નાયકને વ્યાનીય બતાવ્યો છે, માત્ર એ સમોવડીયા વર્ચ્યે
ધંધાદારી ભાગણુંનો વાર્તાવાય છે. બન્ને એકખીણની એણાખ-
અસલિયતથી સભાન છે. માત્ર અસિમતાના વિલયનો સમયપુરતો
પ્રસગાચિત ગ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. હિન્દી અને ઉર્દુના બોધનારાઓ
વર્ચ્યેના રોજાખરોજના સમાગમોથી આપણા નાયકનો અને શાહુકારનો
આ સમાગમ ખાસ જુદો નથી. એકખીણના ભાષાપ્રકારનો રૂપીકાર
સૂચનતો આ સમાગમ છે. આમાં હિન્દુસ્તાની પ્રયોગનો ઉપયોગ વધે
છે કે અંગ્રેજુના લોન (ઉંડીના) શાખદોનો ઉપયોગ થાય છે કે પણી
એકખીણની ઉકિતઓ, મુહાવરા કે શિષ્ટાચાર અપનાવાય છે. આ અધ્યા
સામાજિક અંતરને ધરાડવાના કે એમાં બાંધ્યોડ કરવાના ભાષામૂલ્ક
રૂપ્યતાઓ છે.

બને એકાધીના ભાષાપ્રકારને પામી કે વાપરી શકે છે અને સમાન ભાષાપ્રકાર હિન્દુતાનાનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે એ બાબત આ ભાષાભેદોની આડમાં રહેવાં કેટલાંક સામાજિક સંવાદ લાવનારાં

તલોને સૂચવે છે. પોતાની એળખ જતાવતી, આગળ ધરવી અને બીજાની એળખ સ્વીકારવી એ ઉમય પક્ષે સમાન છે. આ રીતે એ જુદાં સામાજિક જુથો પોતાનું આગતવાપણું જાળવી રાખી શકે છે અને બન્ને જુથો એકાં છે એમ પણ સૂચવી શકે છે. વાટાવાટ કે બાધણોડ સાચે જ બીજા સંપર્કો કરતાં મોદામોદના સંપર્કમાં જ સારી રીતે થઈ શકે છે. સાર્વજનિક સહાયો અને ભાપણોમાં સંસ્થાકીય ગઠાંધનો વધારે અગત્યનાં બની જાય છે. જેને લાખે હિન્દી કે ઉર્દૂને ઉપયોગ પૂર્વનિશ્ચિત બની જાય છે. મુશાયરો કે જે ભારતમાં વિકસેકી એક ફારસી કાબ્યપ્રાણીલી છે તેમાં ભાગ લેનારા કરિયો. અને બીજા-હિન્દુ કે મુસલમાન-અધા ઉર્દૂને જ ઉપયોગ કરશે; એમાંની હરકતો, શાખારી આપની-વસ્તુમોર આપવો, એ બધું મુલ્લીમ ફરંપરા પ્રમાણે જ થવાનું. આવી પરિસ્થિતિઓમાં પ્રસંગ નક્કી કરે છે કે હિન્દી વપરાવાની કે ઉર્દૂ. ભાષા દારા થતી વાટાવાએ અને ભાષાની બાંધણોડ વ્યક્તિગત ધોરણે થતી વાતસીતમાં જ થઈ શકે.

ઈ-ટેકનોલોજીનો મતલબ એ કે સમાજનાં જુદાં જુદાં જુથો એકભીજાની અરિમતાનો આદર કરીને પોતાની અરિમતા જાળવે, એકભીજા સાથે વહેવાર કરે, સાથે રહે. ભાષાપ્રકારો આવી પરિસ્થિતમાં જળવાય છે. ઈન્ટેક્નોલોજીને જેવામાં આભાસેટ તો નથી જ પરંતુ ઉક્ખાને એક રસ થવું, મેસ્ટીગ-પોટ, પણ નથી. ઉક્ખાને એક રસ થવામાં નથીં જુથોને સબળાં જુથો જેવું બની જવું પડે છે. જ્યારે આભાસેટમાં-સેન્ટેરેશનમાં જુથો નોખાં પડી જાય છે, એમની વચ્ચે વાડાએ ઉભા થાય છે અને વૈમનસ્ય તાણું જન્મે છે.

એવી પરિસ્થિતિઓ ઉભી થઈ શકે છે જેમાં બાંધણોડની શક્યતા નથી. રહેતી અથવા આપલેને અવકાશ નથી રહેતો. આવી પરિસ્થિતિઓ સમાજમાંના જુથો વચ્ચેના વાડાએની સૂચક છે. છેલ્લા, ચેડા દસ્કાએમાં હિન્દી અને ઉર્દૂને એકભીજાથી અળગી પાડવાના,

અને એ ભાપાએ વચ્ચે આદાનપ્રદાનની શક્યતાએને ઘટાડવાના ગંભીર પ્રયાસો થયા છે. એવી સમજ ઉભી કરવામાં આની છે કે શિષ્ટ-માન્ય હિન્દી એટલે શુદ્ધ હિન્દી કે જેમાં ફારસી-અરબીના કે અંગ્રેજીના શાખાનો ન હોય. તે જ પ્રમાણે શિષ્ટ-માન્ય ઉર્દૂ એટલે જેમાં સંસ્કૃત કે અંગ્રેજીના શાખાનો ન હોય. શિષ્ટમાન્ય હિન્દી અને ઉર્દૂ માટેનું આવું પ્રીસ્ક્રીપ્શન શિક્ષણન્યવરસ્થા દારા અમલી બનાવવામાં આવી રહ્યું છે. હિન્દી અને ઉર્દૂનાં અળગાં પાછયપુસ્તકોમાં ન તો એકભીજ ભાપાને મળતું કંઈ જેવા મળે છે કે નથી. એમાં મળતો પ્રચલિત તળપદી ભાપાએનો કોઈ અંશ. સહભાગ્યે શિક્ષણની અસર એટલી મજબૂત નથી કે એ લોકોની બોલીમાં કોઈ ફેરફાર લાવી શકે. પ્રણનો એક બહુ નાનો ભાગ વિધિસરના શિક્ષણમાંથી પસાર થાય છે અને જનસંપર્કનાં સાધનો, રહિતેમા વિગેર, તો તળપદા ભાપા-પ્રકારોને જ ગોળે છે.

જ્યાં બાંધણોડ કે આપલે ને અવકાશ નથી તેવી ભાપા-પરિસ્થિતિનું બીજું એક ઉદાહરણ : ગુજરાતી ભાપાએ બોલનારા લોકોને, અથવા એરીયન ભાપાએ, ગુજરાતી વિ., બોલનારા લોકોને દક્ષિણ આદ્ભુતામાં આદ્ભુતાન ભાપા જાળવાની નહિંવત તક મળે છે. એ લોકોને આદ્ભુતાન ભાગુવાની વનરસ્થા નથી. દક્ષિણ આદ્ભુતામાં લોકોને ફરીથી આદ્ભુતાની જનાની હેઠાની એક પ્રવર્તિ, retribalization, ચાલી રહી છે. આને લાખે ત્યાંના સમાજની અંદર અહજિતર વ્યવરસ્થા વધારે સ્પષ્ટપણે સામે આવે છે. અરવીન-ટ્રીપનું હંસસા ડોકટર અને ધોળા સિપાઈ વચ્ચેની બોલાચાલીનું ઉદાહરણ પણ આપલે કે સાનેદારીના સંપૂર્ણ અભાવને સૂચવે છે.

ઉપરના નણું ઉદાહરણોમાં થોડો ઝેર પણ છે : હિન્દી-ઉર્દૂના વ્યાકરણ એક છે [સમાસના નાના ભેદને બાદ કરતાં], પણ બોલવાના નિયમો જેને અગાઉ આપણે સામાજિક અર્થી કલ્યાં છે

તેમાં હેર છે. જ્યારે જુલુ, ગુજરાતી અને આહિકન જુદી જુદી ભાષાઓ છે. અરનીન-દ્વારા પણ એક સમાજ-ભોગી છે, આ ખખાં ઉદાહરણો બતાવે છે કે ભાષાઓના પ્રકારો શાશ્વત્ય, સ્થાનવા ઉપરાંત ખીજ, સામાજિક, અર્થી સ્થાનવાનું પણ કામ કરે છે [અને આ રીતે સમાજ વચ્ચેના તડાંએને, વાડાઓને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે].

[૨]

ઉત્તર-ભારતની મહાન Koine હિન્દી-ઉર્દુના અવાંતર બંધો સમય-સમય પર ચર્ચાતા અને વર્ણનાતા રહ્યા છે.* ચર્ચાતા વિવય નહીં છે હિન્દી-ઉર્દુ વચ્ચેના દુંકાં લીટી (હાઈન) : ભાષાને એક ગણ્યની કે એ ગણ્યની તે.

આજ દિવસ સુંધરી થયેલા અભ્યાસોમાં આ બાળતને લગતાં ચાર પાસાઓ ઉપર ધ્યાન અપાયું છે.

૧ : પ્રજા અને સરહદ

૨ : સાહિત્ય

૩ : ધર્તિહાસ

૪ : ભાષા.

આ ચારે પાસાઓ અંગેની શોધના સુખ્ય પરિણામોને દુંકમાં મૂલવનાનો અહો પ્રયાસ કરો છે, નથી કદાચ પરિસ્થિતિનું એક સર્વાધી ચિત્ર રજૂ થાય.

* [એકમેની ભાષા ન સમજતી પ્રજાઓ પરિપણાઈને એકળીને સમજવા સમજવા એકળીની ભાષાઓમાંથી ને એક 'ઈંહમ તૃતીય' ભાષા કાઢે તે 'લિંગ્વાર્ડાંડ' અથવા 'ફોઇન'. આ ભાષા જ્યાંતી વંચાતી થાય ચોડી રિઝિટ માન્ય થાય એટલે તેને 'કોઈને' કહેવાય.

પ્રજા અને સરહદ

ઉત્તર ભારતમાં બિહારથી રાજ્યાંત્રિયાન સુધીના વિસ્તારમાં સ્થાનિક ભાષાઓ સ્વતંત્ર ભાષાઓ છે (અનુકૂળ જોરદાર ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને મૌખિક લોક-સાહિત્યની પરંપરાઓ છે જેના કે મૈથિકી, ભોજપુરી, અવધી, ખજ). આ પ્રદેશોના મોટા વિસ્તારોમાં હિન્દી અથવા ઉર્દુ અવધી, ખજ). આ પ્રદેશોના મોટા વિસ્તારોમાં હિન્દી અથવા ઉર્દુ પ્રદેશી ડેકો એસાડેલી ભાષાઓ છે સિરાય કે પશ્ચિમી ઉત્તર પ્રદેશ કે જ્યાં ખડીભોગી એક સ્થાનિક પ્રકાર છે. આ પ્રદેશોની દ્યાણિક વસતી ગણ્યતરીઓમાં સ્થાનિક ભાષાઓ પણ પોતાની માતૃભાષાનું નામ લખાવણે આણુ રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિના સંહર્માં સરવાળે હિન્દીને માતૃભાષા જ્યાંતા આંકડાઓમાં ભરતી-એઠ આભ્યાન રજ રહ્યે છે. આંકડાઓમાં થાં વધવઠને ડોઈ મોટા જનસમૂહના હિન્દુસ્તાની પણ માતૃભાષા તરીકે લખાવે છે; અને હિન્દી કે અથવા સ્થાનિક ભાષાને માતૃભાષા તરીકે લખાવે છે; અને હિન્દી કે હિન્દુસ્તાની પણ માતૃભાષા તરીકે લખાવે. બધા જ મુસલમાનો ઉર્દુને માતૃભાષા લખાવતા નથી. એક, પોતે ક્યા વિસ્તારમાં, સરહદમાં રહે છે; બીજુ તે વિસ્તારમાં ભાષાની છકાલોજ કેવા છે, બીજુ કઈ ભાષાઓ એકાય છે; એ એ આખતો માતૃભાષા લખાવવાની મુસલમાનોની પસંદગીમાં અગત્યનો જાગ લજવે છે. ભાષાઓને એલાનારના સામાજિક, ધાર્મિક અથવા આર્થિક વિશેષજ્ઞો સાથે સાંકળી શકાય. તે માટે ભારતના વસ્તીગણ્યતરીના આંકડાઓમાં ડોઈ માહિતી નથી. રીટન આવે એટલે તરત ભાષાની નેંબને છૂટી પાડી નાખવામાં આવે છે. છૂટી પાડેલી નેંબ ભાષાને પ્રાદેશિક વિસ્તાર તથા એલાનાર જી કે પુરૂષ તેટલાં જ સુચવે છે. ભાષા અંગેની માહિતી બીજુ માહિતીઓ સાથે સાંકળવાના રસ્તાઓ ભાષામાં રસ ધરવનારાઓએ શોંધી લેવાના સાથે સાંકળવાના રસ્તાઓ ભાષામાં રસ ધરવનારાઓએ શોંધી લેવાના રહે છે. કેટલાની માતૃભાષા હિન્દી કે ઉર્દુ અને કેટલા હિન્દુ કે મુસલમાન આ એ આખતોના પ્રદેશોના આંકડા. આપણું માતૃભાષાને

‘ભીજ’ પરિયગો સાથે સાંકળનામાં એક કામયવાઓ મહા પૂરી પાડે (જુઓ ટેબલ ૧ અને ૨). આપણે આ ટેબલો ઉપરથી નીચેના તારણો કાઢી શક્ખાએ.

(૨) મુસલમાનોની સંખ્યા સામે ઉદ્દૂ બોલનારાઓની વધારેમાં વધારે સંખ્યા કહેવાતાં હિન્હી રાજ્યોમાં છે આ રાજ્યોમાં હિન્હી ઠોકી એસાડેકી ભાપા છે. રાજ્યો છે ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, (જુનું અવિભક્ત) પંજાબ અને રાજ્યસ્થાન. જ્ઞાનપુરી બોલનારો એક માણુસ પોતાની માતૃભાપા હિન્હી નોંધાવે ત્યારે ખાલે ઉદ્દૂ નોંધાવે તો ખોડું શું? ‘સ્ટ્રીક્યરલ લિંગ્વિસ્ટીક્સ’ ની ભાપામાં હિન્હી અને ઉદ્દૂ એક ‘કોરીલેશન સેટ’ બનાવે છે એ એવા એ વિરોધા મેરુંડો છે ને અન્યોન્યાંથિત છે. હિન્હી અને ઉદ્દૂ એકજ સિઝાની બે બાજુઓ છે. એક હોય ત્યાં બીજુ હોવાની જ. ભાપાક્રાય એળાખ જતાવવાની જરૂરત હિન્હીવિસ્તારમાં વધારે છે. આ જરૂરતનું પ્રાથમિક કારણે નહિં પણ આરોપેલી ભાપાના અસ્તિત્વને કારણે છે. હિન્હીના સંદર્ભમાં ન કે કોઈ અન્ય ભાપાના સંદર્ભમાં ઉદ્દૂથા એળાખ આપવાની જરૂર ઉભા થાય છે.

(૩) મુસલમાન સંખ્યા સામે ઉદ્દૂ બોલનારાઓની સંખ્યા અંત્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર અને એસ્રિસસામાં પણ ધર્થી છે. આ પ્રદેશોમાં અહમદાબાદ, બિજાપુર, બેરાર, બિદર અને ગોલ્ડોન્ડા જેવાં રાજ્યિતાણી મુરલીમ રાજ્યો હતાં. ઉત્તરભાંથી મોકલાતાં લંકરો આ રાજ્યોમાં સચનાતાં હતાં, અને ૧૮માં સદીના આખરમાં આ પ્રદેશોમાં રાજુદુંએ અને ઉપરી અધિકારીઓની તેમજ રાજ્યસ્થાની ભાપા ઉદ્દૂ બની ગયેલી. ઉદ્દૂનો આ ફક્ષિણુંનો પ્રકાર હખણી તરીકે પણ જાણીતો છે. (એસ્રિસસામાં

મુસલમાન સંખ્યા સામે ઉદ્દૂ બોલનારાઓની અધિક સંખ્યા માટે મજબૂત કારણ આપી શકાય તેમ નથી). આજુંબાજુની ભાષાઓનું અથગ કુળ [દ્વારીઓન] અને ત્યાંની ઉત્તરના ઉદ્દૂ બોલનારાઓથી આગવી પરંપરા દખણી-ઉદ્દૂને ટકાવનારં બળ છે.

(૪) મુસલમાન સંખ્યા પરતે શહેરી અને આમીણ વિસ્તારેમાં અગત્યનો ફેર છે (જુઓ ટેબલ ૩. ૧૯૬૧ના ૯ આંકડા મળે છે ૧૯૭૧ ના આંકડા મળતા નથી).

શહેરોની ૧૬.૦૯ ટકા વસ્તી મુસલમાન છે જ્યારે ગામડાની ૬.૫૨ ટકા વસ્તી મુસલમાન છે. શહેરની વસ્તીના ૧૧.૬૨ ટકાએ ઉદ્દૂને માતૃભાપા લખાવી છે જ્યારે ગામડાની વસ્તીના ૩.૮૭ ટકાએ ઉદ્દૂને માતૃભાપા લખાવી છે. શહેરી વિસ્તારમાં પ્રમાણમાં વધારે મુસલમાનો ઉદ્દૂ બોલતા જણાય છે. સામાજિક બોલીઓના અમારા ભીજ અભ્યાસમાં અમે જ્યેથું કે આમીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં સામાજિક બેદો અને ભાપાબેદોનું ગઠાંધન વધારે ચોખ્ખું દેખાય છે. તેથી શહેરી વિસ્તારમાં ઉદ્દૂનો એક એળાખ ચિહ્ન તરીકેનો પ્રમાણમાં વધારે ઉપયોગ તે શહેરી વિસ્તારમાં સામાજિક બેદો ખૂલ ચૂસ્ત હોય છે તે હુકીકતનું જ એક પરિણામ છે. હિન્હી-ઉદ્દૂ બેદ શહેરમાં વધારે સ્પષ્ટપણે દેખાય કારણ કે શહેરમાં રહેતા સંભાંતોના તડાંઓને સ્કુલિટ કરવામાં એ ખાસ મહા કરે છે.

(૫) છેલ્લી એ દ્વારાધિક વસ્તિગણતરીના આંકડાને સરખાવતાં આપણને જણાય છે કે મુસલમાનોની સંખ્યામાં વધારે થયો છે, ઉદ્દૂ બોલનારાની સંખ્યામાં વધારે થયો છે પરંતુ મુસલમાન સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઉદ્દૂ બોલનારની સંખ્યા ધરી છે.

મુસલમાન લેખકો બનેનું પ્રદાન રહ્યું છે, સંગીત, ચિત્રકલા, ગૃહ્ય, રંગમંચ જેવાં લલિતકલાનાં ભીજાં ક્ષેત્રોમાં જેમ હિન્દુ અને મુસલમાન કલાકારોએ એકખીજ સાથે તાલ મેળવ્યા છે, એકખીજને દાદ આપી છે, તેવીજ રીતે સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. બને ભાષા પ્રકારોના વિકાસની પ્રક્રિયા, જેમકે મુદ્દાસરના discursive-તર્કખ ગંધનો પ્રસાર, બનેમાં સરખી રહી છે. હિન્દી તેમજ ઉર્ડુનું આધુનિક ગંધ અંગ્રેજી પ્રભાવિત છે. આ બને ભાષાપ્રકારોના અર્થો મૂર્ત્ત થઈ રહ્યા છે (semantic mapping) અંગ્રેજના પ્રભાવ તણે, બને આપણું અંગ્રેજના શબ્દો આ ભાષાઓમાં ઓછા જેવા મળે. [શબ્દોની સીધી 'લોન' ને બહદે શબ્દો, ઉકિલાએ વિગેરેનું લોન-ભાષાંતર ધાર્યા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે.]

ધતિહાસ

લીઙ્વાઇંકાની અસલિયત, સેશુદ્ધપણું, 'સો ટ્ય'-પણું હુમેશાં નથળાં હોય છે. સહેલાઈથી એ વેષ બદલી શકે, એને કોઈ ભીઆમાં દાળા શકાય, તે એની શક્તિ ગણ્યાય. લીઙ્વાઇંકાની વૃદ્ધિ અને પ્રસાર જ એમ ચાય. લીઙ્વાઇંકાનું દીલુંદાલું માળખું એને શિષ્ટ-માન્ય ભાષાની સરખામણીએ નકલી કે વર્ણસંકર ફરાવે. આવે વખતે જેડીયા 'કોઈને' હિન્દી-ઉર્ડુ આપણી લીઙ્વાઇંકા હિન્દુસ્તાનીને અસલિયત બદ્ધે છે. ઐતિહાસિકતા અને પુરાતનતા પણ એને ભળવી જોઈએ ! આથી ધુરંધરોએ હિન્દી-ઉર્ડુને અપભંશ સાથે જેડી દીધી અને એમ એને એક સુપ્રતિષ્ઠિત વંશાવળાનો ભાગ અનાવી દીધી ! એના જન્મને એક સુપ્રતિષ્ઠિત વંશાવળાનો ભાગ અનાવી દીધી ! પણ ૧૮-૧૯ સઠીએના એક યા બીજ લેખક સાથે જેડી દીધો ! ભાષા એ મૂળભૂત રીતે એક ભાષાસમાજના સભ્યોની વચ્ચેનો સહૃકારી પ્રયત્ન છે. એના સ્થોતો સામાજિક પ્રક્રિયામાં ઘોળવા જોઈએ, નહિં કે વ્યક્તિએભાં. ભાષાનો જન્મદિન નક્કી કરવો, એ ભાષાએભાંથી એઠને મોટી અને ભીજુને નાની ફરાવની, એ ખખી વાહિયાત પ્રવૃત્તિએ છે.

આની સરખામણીએનાં નક્કર પાસાંએની આપણુંને તો જ ખખર પડે જે ઉત્તરભારતનો ભાષાસમાજશાસ્ત્રીય 'સર્વ' કરીએ અને ત્યાંના ભાષાઉપયોગના આંગ્રેજીએને તપાસીએ.

સાહિત્ય

હિન્દી દેવનાગરીમાં લખાય છે અને ઉર્ડુ ફારસી-અરખી લિપીમાં. એમ બને કે એક જ વાર્તા કે રચિતા દેવનાગરીમાં હોય ત્યારે હિન્દી ગણ્યાય અને ફારસી-અરખીમાં હોય ત્યારે ઉર્ડુ ગણ્યાય. અને એવું પણ બને કે એક માણસ જેવે ફારસી-અરખી લિપી જ લખતાં-વાચતાં આવડે છે છતાં તે પોતાની ભાષાને તો હિન્દી જ ગણ્યાવે.

ઉત્તર-ભારતની આ 'કોઈને'નો પ્રહેશવિસ્તાર પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પણી એ વિસ્તારોમાં વહેંચ્યો. હિન્દુસ્તાનના છેડાથી લઈને પથ્થિમી ઉત્તરપ્રહેશમાં ઉર્ડુ લિપીનું વર્ચસ્વ રહ્યું જત્યારે પથ્થિમી ઉત્તરપ્રહેશથી લઈને બિહારના વિસ્તારમાં ઉર્ડુ લિપીને સ્થાને દેવનાગરી આવવા લાગી. ઉર્ડુ લિપી એક ને એક વખત લેખિત મુસદાએનું એક માત્ર વાહન હતું તે ૧૯૫૧ પછી ઉત્તરભારતમાં કંધાંક જ રહી. પંજાબ અને પથ્થિમી ઉત્તરપ્રહેશમાંથી આવીને હિલ્હીમાં વસેલા અત્યારના આધીક વધના અને ધરડા હિજરતીએ ઉર્ડુ લિપી જ જણે છે. એમનાં બાળકો કે ને હિલ્હીમાં જણ્યા એ લેકો માત્ર દેવનાગરી લિપી જ જણે છે. સમાન લિપીના અભાવે ઉભી થયેલા એ પેઢીએ વચ્ચેની આ ખાઈ તો જ પુરાય જે ભાષાએ 'અંગ્રેજ ભણેલા' હોય. તો એમચી વચ્ચે સામાન્ય લિપી રોમન બને.

સંસ્કૃતાએ તરીકે ઉર્ડુ ફારસી સાહિત્ય પરંપરા સાથે અને હિન્દી સંસ્કૃત સાહિત્ય પરંપરા સાથે જોડાયેલા છે. તેમ છતાં એ હક્કીકત છે કે ઉર્ડુ અને હિન્દી બનેનું સાહિત્ય એક જ પ્રગતાએ એક જ પ્રહેશમાં વિકસાયું. આ બને પ્રકારોના સાહિત્ય માટે હિન્દુ લેખકો અને

ઉત્તર ભારતનો ભાષાચાકડો એવો ગોઠનાંથો છે કે એમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઓલી-સાતત્ય સચ્ચવાય છે, દરેક ભાષાપ્રકાર પાડોશનો ભાષાપ્રકાર બોલનારને સમજાય છે. ભાષા-સાતત્ય અને વૈવિધ્યવાળો આ પ્રદેશ અહીં તહીં ઉમાં થયેલાં શાહેરી કેન્દ્રો, અરીદ-વેચાણુના કસાંગો અને જાત્રાધામો સાથે લીંગવાઙ્કાની ઉત્પત્તિ માટે એક ઉપાય વાતાવરણ ઉભું કરે છે. મધ્ય યુગમાં લશકરોની હેરફેર જુદા જુદા પ્રદેશના લોકોને મીળાટરીના કેંપોમાં અને વસાહૃતોમાં બેગા કરતી. આમ લીંગવાઙ્કા માટે એક વધારાની અનુદૂગતા સર્જાઈ. આ ફેરફદીઓ, ડિજરતો અને પરિણામે ઉમા થતા કેંપો અને વસાહૃતોના ખીયડાઓને લીંગવાઙ્કા ઉભી થઈ. શરૂઆતની લીંગવાઙ્કાના દર્શાન આપણું મુખ્યપાઠ પરંપરાઓમાં, લોકવિધિઓમાં અને ધર્મોમાં દેખાય છે. પાછળથી ઉભું થયેલું ભક્તિ સાહિત્ય (નેમકે કંઈએ) પણ જેવા જેવું છે. મધ્યયુગની જીજી લીંગવાઙ્કાઓની જેમ આ લીંગવાઙ્કા પણ નીચલા થરતી પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરક ભાષાની ગરજ સારતી, એને રાજ્યદરખારમાં કે ઉપરના ગણ્યાતા સાહિત્યમાં સ્થાન નહોંતું મળ્યું. ઉત્તરની આ મહાન લીંગવાઙ્કાનો, લગભગ ૧૦૦૦ ઈ. સ. ની આણુભાજુનો, આ પહેલો તથકો છે. હિન્દ્વી કે હિન્દુઈ એવાં નામો આ ભાષા માટે વપરાયાં હુશે, મોટે ભાગે ત્યાંના માણુસોએ નહિ પણ બહારના માણુસોએ આ નામો વાપર્યાં હુશે. (ભાષાનાં નામો મોટે ભાગે એ ભાષા બોલનારા તળખા નહિ પણ પાડોશના માણુસો જ આપે છે.) સતત મોકલાવાતી લશકરી કુમકો સાથે આ લીંગવાઙ્કા દક્ષિણાં મુસ્લિમ રાજ્યોમાં સ્થિર થઈ. ત્યાં એ દુની કે દુની તરીકે એળાખાઈ. ઉત્તરના રાજ્યદરખારની ભાષા ફારસી હુટી, ત્યાં પરંપરાગત સંસ્કૃત વિદ્વતા સાથે ફારસી વિદ્વતાનો પણ વસવાટ રહ્યો.

લીંગવાઙ્કાને દરખારમાં પ્રવેશ ન મળતો-વહીવટ અને શિક્ષણની જીચી પાયરીએ ફારસી પસંદ કરાતી-પણ ઘણું ફારસી શાળાએ, ઉકિતાએ,

મુહાવરાએ લીંગવાઙ્કામાં સર્યા (આમ જોઈએ તો ફારસી વાપરનારાએ પણ આખર તો તળખા માણુસો જ હતા). રાજ્યદરખારમાં લીંગવાઙ્કાનો પહેલવહેદો સ્વીકાર થયો. દક્ષિણાં ઉત્તરના દરખારમાં ત્યાર પણી ૧૯ માં સદીમાં એનો સ્વીકાર થયો. ખિરીશ સમયના શરૂઆતના તથક્કામાં એ સામાન્ય વહીવટ, કાયદો અને વ્યવસ્થાતંત્રમાં ચાલુ રહી. આમ લીંગવાઙ્કા શિષ્ટ-માન્ય અનવાના પહેલા તથક્કામાં આવે છે. આ તથક્કાની ભાષાને ‘કોઈને’ કહેવાય.

ખડી ઓલી, ગુજરી, રેખતા, હિન્દુસ્તાની, ઉદ્દુ એવા નામોથી જાણું લીંગવાઙ્કાનું શિષ્ટ-માન્ય અનવું તે હિન્દુસ્તાનમાં ભાષા ઉપયોગની પ્રણાલીમાં એક પરિવર્તન ગણી શકાય. ભારતીય ભાષાઓના ધતિહાસમાં પહેલીવાર એક અદ્દા ઉદ્ગમની ‘સામાન્ય’ ભાષા દરખારની, વહીવટની અને કાયદાની ભાષા બને છે.* એક વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાયેલી, એક દુળની તેમજ કિન્ન દુળની અનેક ભાષાઓ બોલનારી પ્રભામાં ફેલાયેલી આ લીંગવાઙ્કા હુંબે શાળાવલીને વધારવાની ઝડપી પ્રક્રિયામાં પડે છે. હુંબે એ માત્ર લલિત ગઢ અને પદ્ધમાં સમાતી નથી, એનો ઘણું ગંભીર અને વૈજ્ઞાનિક લખાણું પણ ઉપયોગ થાય છે. હિન્દુસ્તાની ૧૮-૧૯ સદીમાં શિષ્ટમાન્ય અનવાની શરૂ થાય છે, ૨૦ માં સદીની શરૂઆતમાં એ ઘણી રીતે શિષ્ટમાન્ય અની ચૂકી હુટી. કોઈ ભાષા શિષ્ટમાન્ય બને એટલે શાળાવલી વધે; પ્રસ્તુત દાખલામાં શાળાવલીનો વિકાસ ફારસી-અરખી સાહિત્ય પરંપરા અને ફારસી-અરખી દૈનિક ઉપયોગના આધારે થયો છે. હિન્દુસ્તાની આ રીતે શિષ્ટમાન્ય અની તેથી ફારસી-અરખીના ઘણું બધા શાળાએ, ઉકિતાએ અને શૈલી-નગરકોટો ઘણી નવ્ય-ભારતીય ભાષાઓમાં ફેલાયાં છે.

હિન્દુસ્તાનીને શિષ્ટમાન્ય અનવાનો જીને એક તથકો શરૂ થાય છે ૨૦ માં સદીની શરૂઆતમાં. ફારસી-અરખી પરંપરા સાથેનાં ને

* [સંસ્કૃત પહેલવાં શિષ્ટ-માન્ય બની અને પણ લીંગવાઙ્કા સંપર્કભાષા બની, જુઓ. પ્ર. ૧, પા. ૧૮].

સંસ્થાકુય જોડાણો. હતાં તેને સંસ્કૃત પરંપરા વડે વિસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ થયો. આ પ્રયાસ સાહિત્યિક 'મૂર્વમેન્ટ' ના સ્વરૂપે થયો. આ મૂર્વમેન્ટ શરૂ થાય છે અવધી તળપદી ભાષાવાળા અલહાબાદમાં અને બોજપુરી તળપદી ભાષાવાળા બનારસમાં [ખડીઓળી તળપદી ભાષાવાળા વિસ્તારમાં નહિ!] આ મૂર્વમેન્ટના પરિણામે લીંગવાફાંકાનું સંપૂર્ણ સંસ્કૃત-કરણ થાય છે, અને એક નવી સાહિત્યિક, વહીવટિક ભાષા ઉભી થાય છે શિષ્ટીકરણના પહેલા તથકડા કરતાં શાખાવલીનો વિસ્તાર હવે જુદી હિસા લે છે.

શિષ્ટીકરણના આ એ તથકાઓ લગભગ છેલ્લાં અઠીસે વરસમાંના છે. પહેલો તથકડો ખીંડ તથકા કરતાં ઓછામાં એચો એકસે. વરસ જુનો છે. આપણી લીંગવાફાંકા એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં લગભગ એક હુલર વરસની છે, જ્યારે એનાં સાહિત્યિક સ્વરૂપો-ને શિષ્ટીકરણની શરૂઆત સૂચવે છે-તાજેતરનાં છે. હિન્દી અને ઉર્દૂ બસો વરસની છે એમ કહેવું તે સાહિત્યિક-ધતિહાસના સમયસીમામાપનના પ્રશ્નોને ભાષા ધતિહાસના સમયમાપનના પ્રશ્નો સાથે ગુંચવવા જેવું થશે. ભાષાકુય દિલ્લીએ એમ કહેવાય કે ઉર્દૂ અને હિન્દી એ મધ્યખુગીન લીંગવાફાંકાનાં તાજેતરનાં શિષ્ટમાન્ય રૂપો છે.

શિષ્ટીકરણ માટે એ શાખા. શિષ્ટીકરણનું પરિણામ હુમેશાં ભાષાના શાખાત્ત્વોનો દિલ્લાર અને શાખાવલીની વૃદ્ધિ રહ્યાં છે. ઇલાસીકલ સાહિત્યિક પરંપરાઓ સાથે ને ભાષાઓનો સંપર્ક છે તે ભાષાઓ આ પરંપરાઓમાંથી શાખા મેળવે. ને ભાષાઓનો સંપર્ક કોઈ વિસ્તૃત પ્રસારવાળી ભાષા સાથે હોય તો તે ભાષાઓ એ વિસ્તૃત પ્રસારવાળી ભાષામાંથી શાખા મેળવે. એકથી વધારે ઇલાસીકલ સાહિત્ય પરંપરાઓ ઉપલબ્ધ હોય તો બન્નેમાંથી શાખા લેવામાં આવે (જેમકે યુરોપની ઈન્ડો-યુરોપીઅન ભાષાઓ માટે ચીક અને લેટીન બન્ને ઉપલબ્ધ હતાં). ક્યાંથી શાખા લેવામાં આવે છે તે એટલું અગત્યનું નથી જેટલું શાખા લેવાની પ્રક્રિયા અગત્યની છે.

શાખાવલીનો વિસ્તાર જરૂરી શા માટે બને છે?

જુનવાણી, પરંપરાગત સમાજમાં કળા-કારીગરીનું જ્ઞાન, એની કુશળતા એક પેઢીથી "જીજુ પેઢીએ મોઢે-મેઢના વાતાવરણમાં હસ્તાંતરિત થાય છે. એક સુનારનો છાકરો એના બાપને કામ કરતો નિહાળે છે, ધ્યાનપૂર્વક જોઈને પોતે પડીપણડાઈને સુચાર બની જાય છે. કડીપાકામનો શાખાનાર, કારીગરને કામ કરતો જોઈ જોઈને કામ શીખે છે. કહેણું-કરણુંમાં ઝેર નથી હોતો, કરનાર-કરાવનાર જુદા નથી હોતા. પરહ જ્યારે માહિતી જીવનાર વર્ગ મોટો હોય, જ્યારે ને કામનું વર્ણન થાય છે તેના પ્રક્રિયા હેખાડવામાં નથી આવતી [અથવા તો મર્યાદિત સમય માટે જ હેખાડવામાં આવે છે] ત્યારે પ્રક્રિયાનું આખેહું વર્ગન અનિવાર્ય બને છે. આ પ્રક્રિયાની પાણગતા એના આધારભૂત ખ્યાલેને શાખાનોમાં મૂકવાની જરૂરત ઉભી થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શાખાનાર, વર્ણવનાર હાથે ચચ્ચા સોતનો આધાર લે, ઇલાસીકલ પરંપરામાંથી ઉચાર લે, (જાણતો હોય તો) પાડોશની ભાષાઓ. ઉપર હાથ મારે, કે પણી નવા શાખા ઉપજની કાડે. અહીં અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે ને માણસ નવો શાખા લાવે છે કે ઉપજાવે છે તે માણસ જ શાખાનો વાપરનાર છે. એને ખખર છે કે એ શા માટે હાથાં મારે છે એને શું કહેવું છે અને કઈ પ્રક્રિયા માટે કહેવું છે તે પણ ખખર છે. વિપરીતે શાખા બનાવવાનું એક તંત્ર ઉભું થાય એ એકદમ જુદા પ્રકારની બાબત છે. નેને કામ કરવાનું છે, શાખાવાનું છે, અને ને કામ જાણે છે એ એ વર્ચ્યે ને શાખા બનાવનાર એક મધ્યરથી ડિલો થાય તો એ બનેનું અંતર વધે વધે નહિ. ખ્યાલે કે વિચારો ને માણસના છે એ જ માણસ એ ખ્યાલેને વાચા આપે, શાખાદ્વિપ આપે એ હુલરગણ્ય સાર્થક થશે, આ શાખા એ માણસે પણી ભલેને ગમે ત્યાંથી લાધા હોય કે ગમે તે રીતે ઉપજની કાઢયા હોય. આમ ને શાખા ઉચા થાય તો હકીકતે એક જરૂરિયાત સત્તેષાઈ ગણ્યાશે, કારણ કે કડીપાને પોતે શું કરે છે તે તેના શાખાજિ

शाशिंहने समग्रवचानी ज१३२ छे. वैहो योते ओसियां केम अनावे छे ते तेना कृष्णाउ-उर-शिष्यने कहेवानी ज१३२ छे. आ अपुं एवा आपामां कहेवानी ज१३२ छे ने कहेनार अने सांखणार अन्ने समले छे. आनी ज१३२तवय कहेनारे आणुस शाखो माटे संहर्भ पुरो पाडी शक्षे, आभर संहर्भ एव तो अर्थ छे. कोर्पश घंघादारी शाखो-अनावनार संहर्भ पुरो नदि पाडी शके.

आपणी लींगवाकांक्षाना पहेला शिष्टीकरणुना तथक्षामां ज१३२त पोष्यानी आपत हुयात हती. एक आरतीय भाषा पहेळीनार वडीवट, रेवन्यु, कायदो अने पोतासतंत्रमां वपरानी शङ थर्छ. आ भाटेना शाखो ने फारसी तथा [अीशु भाषाचे भाटे] उर्दूमांथी लेवामां आवा ते उतर अने दक्षिणाती धर्षी भाषाचे भाटे ३६ थया छे. वडीवटकारोने शाखोनी ज१३२ पडी अने ए एमणे हाजर स्तोत्रामांथी अनावी काढ्या.

शिष्टीकरणुनो भीजे तथक्षो, हिन्दी, वडीवट-रेवन्यु जेवा हेत्रामां खूब सहग थयो. एम नही कडी शक्षाचे. कारण, वडीवटकारो अने लोके पण उर्दूना शाखो जाणे छे अने वधारामां अग्रेणुना शाखो जाणे छे. ज१३२त्यात वणुस्तोपायेवा नथी रहेती. 'क्लेक्टर' के 'मनीज्मोर्डर' जेवा शाखोनु आपांतर निर्थक थर्छ पडे छे. कारभार उपरांत उच्च शिक्षण : विज्ञान, विनियन वगेरेमां पण घंघादारी शाखाकारनो. आड॑भर खूब रखो छे. एमणे अनावेला शाखोने वापरनारा ज्यारे पाण्या रही गया छे. हिन्दूस्तानीमां लींगवाकांक्षा तरीके वैविध्य सर्वस्वीकृत छे. लींगवाकांक्षाने जनताने टेका पण छे. अनेक प्रकारना. जनमाध्यमो-सीनेमा, लोकभाष्य सामयिकी, छापांच्या, विगेरमां एतो उपयोग थर्छ रखो छे. आम जेहणे तो ग्रंथो अरेभर पहेलुं अने वीजुं शिष्टीकरण, उर्दू अने हिन्दी एकूत वच्येना नथी. ग्रंथो छे जनसाधारण लींगवाकांक्षा अने शिष्टमान्य प्रकार वच्येना अंतरना. आ ग्रंथो दरेक नव्यभारतीय भाषा भाटे जिला थया छे. आपणा भाषाकीय ग्रंथो भाषा बाहुद्य के समावगत-वैविध्यनी

पडेहे भाषा वैविध्यना नथी परंतु ग्रंथो छे भाषाना तणपदा स्व१५ अने भाषाना शिष्टमान्य स्व१५ वच्येना अंतरना.

भाषा

अमुक एक ज१३२चे थता एक भाषक्षना भाषा उपयोगना वर्णनात्मक अध्ययनथा हिन्दी अने उर्दूनी धनिव्यवस्थानुं स्पष्ट वर्णन मगे छे, परंतु एकज भाषके संहर्भ-भेदे करेला शैलीभेदनुं वर्णन नथा गणतु. अशेक केवळना अभ्यासमां आ आपतनी नोंध लेवामां आनी छे. ए लागे छे के " HU + U शैलीनीसरभामध्यमां H + HU शैली फारसी लेवा शाखोने वधारे प्रयत्नित धनिस्वृपमां उपयोग करणे" (HU=केवळनी हिन्दी; आ वाख्यानोमां आपणे अने हिन्दूस्तानी कडी छे. H अने U हिन्दी अने उर्दूना अतिशिष्ट प्रकारोने सूचवे छे)

आवां वर्णनो धनि व्यवस्थामां ए भाग भाडे : मूणभूत अने सीमावती (केवळ प्रभाषे) अथवा समय-व्यवस्था अने हेन्डीय-व्यवस्था एम. मूणभूत अने सीमावती व्यवस्थानो इर संस्कृतना अने फारसी-अरबी मूणाना शाखोनी धनियोजना गत छे. क, कृ; अ, अृ; ग, गृ; अने झ, झृ वच्ये केवा शाखनियमनो छे के स्थाननियमनो छे ते आ योजना भाटे प्रस्तुत छे, [शाखनियमन = क नुं अमुक शाखोमां आवतुं, कृ नुं भीज शाखोमां आवतुं; स्थाननियमन = क नुं अमुक धनियोजनी आनुपूर्वीमां आवतुं, कृ नुं भीज धनियोजनी आनुपूर्वीमां आवतुं]. आ धनियो वच्ये भेद जगानाई रहेवानुं कारण उर्दूना अतिशिष्ट प्रकारते जगानी राखवा ते छे. आ झ रीते स्पर्शधनि वता २, ल, व अथवा एवा आम संस्कृतना संस्कृताक्षरने हिन्दीना अतिशिष्ट प्रकारमां जगानी राखवामां आवे छे. आम मूणभूत व्यवस्थामां अमुक मर्यादित धनियो अने धनियोजनाचे छे ज्यारे विस्तृत व्यवस्थामां संस्कृत के फारसी-अरबीनी तत्सम योजनानो पण समावेश थाय छे.

અતિશિષ્ટ ઉર્દુનું કિસ્મ તળપદી હિન્ડુગતાનીમાં એમનું એમ રહે છે જ્યારે અતિશિષ્ટ હિન્દીનું બસમ તળપદી હિન્ડુગતાનીમાં બસમ બની જાય છે એની નોંધ લેવાઈ છે, (આ માટે જનરેટીવ ઇનોલોજીનાં ‘ઉદ્દેશ્ય’ ધારવાનો પ્રયાસ થયો છે.)

જુદા જુદા સામાજિક સ્તરે આ અતિશિષ્ટ ઉર્દુ રૂપો કેવાં જળવાય છે તેનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ નથી થયો. દિલ્હીની તળપદી બોલીના અભ્યાસોથી જણાયું છે કે નીચ્ચા ચરના કામદાર વર્ગની તળપદી ‘હિન્દી’માં સંસ્કૃત રૂપો નથી જ નથી તેજ રીતે તળપદી ‘ઉર્દુ’માં ફારસી રૂપો તળપદા-સ્વરૂપનાં બનાવી હેવાયાં છે. મુસલમાન કામદાર વર્ગમાં, દિલ્હીની ‘કારખાનદારી’ બોલીમાં શાહેનું રૂપ નીચે પ્રમાણે બદલે છે : સળ-સળ, તકાળા-તકાહા, અફલુભન્-અફલુન્ (અફલુનું અકલુ ! આને કિસ્મનું કિસ્મ ન થયું એવા વિધાન સાથે સરખાવો. બન્ને વિધાનો એકજ સંશોધકે કર્યાં છે, અલખતા પંદર પરસના અંતરે), દ્વાર્ઘત - દ્વાર્ઘત (અંત્યન્યનનું સરલીકરણ નોંધા), શિક્ષિત મધ્યમ વગો અતિશિષ્ટ રૂપો જાળવે છે, પણ આ બે વર્ગોમાં મુસલમાનની સાથે હિન્ડુ પણ છે, જેમકે દિલ્હીના કાયરથોએ આ અતિશિષ્ટ રૂપો જાળવી રાખ્યાં છે. શિષ્ટ હિન્દી અને શિષ્ટઉર્ડુની એળાખ મોટા ભાગના ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયનોમાં લોન-શબ્દો સાથે લોડી હેવામાં આવે છે, [સમાજના વર્ગોની એળાખનો ઝાળો નથી સ્વીકારાયો.]

બોલીપ્રકારોને આઠડીયલ, એકરસ ‘શુદ્ધ હિન્દી’ કે ‘પાકઉર્ડુ’ ની સામે મૂલભતા રહેવાને લીધે આપણે એક મહાન લીંગાંકાની બંદુધણી સમજ પામી શક્યા છીએ. આ પ્રકારોનો કેવો ઉપયોગ થાય છે એને એ ઉપયોગ સમાજમાં બોલવાના નિયમોને કેવી રીતે સ્ફુરવે છે તે માટે તો આપણે રોજગારોજની વાણીની આપકેનું નિરક્ષણ જ કરવું રહ્યું.

પ્રકુરણ - ૧ ટેબલ - ૧ ભારતનાં ભાષાકુળો અને ભાષીઓ*

એસ્ટ્રીક		૬,૧૬૨,૪૮૫
સીનો-તીએટન		૩,૧૮૩,૮૦૧
દ્રવિડીયન		૧૦૭,૪૧૦,૮૨૦
ઇન્ડો-આર્યન		૩૨૧,૭૨૦,૭૦૦
અન્ય		૪૨૮,૧૦૨
	કુલ	૪૩૮,૬૩૬,૬૧૮

* ટેબલ નં. ૧ થી ૧૬૬૧ ની વર્તીગણ્યનીમાંથી લીધાં છે.

ટેબલ - ૨

દ્વેક ભાષાકુળમાં આવતી ભાતુભાષાઓ (ભાષા અને બોલી)

અથવા એણી	૫ અથવા એણી	બોલનારની સંખ્યા				કુલ
		૧,૦૦૦ અને એણી	૫,૦૦૦ અને એણી	૧૦,૦૦૦ અને એણી	કુલ	
બિનવર્ગીકૃત	૩૧૨	૨૬૩	૧૭	૨	૭	૬૦૧
ઇન્ડો-આર્યન	૮૬	૨૬૦	૫૨	૨૬	૮૮	૫૩૨
એસ્ટ્રીક	૨	૧૮	૧૦	૨	૨૧	૫૩
દ્રવિડીયન	૩૧	૭૩	૧૪	૪	૨૬	૧૪૮
સીનો-તીએટન	૩૦	૮૧	૪૩	૨૧	૫૨	૨૨૭
						૧,૫૬૧
સિક્કીમ						૬
						૧,૫૭૦

ટેબલ - ૩

ભાષાકુળ મુજબ ભાષીઓનું વિતરણ

એસ્ટ્રીક સીનો ટીમેટન દવિધિયન :		૬,૧૬૨,૪૧૫
તમીળ	૩૦,૫૬૨,૭૦૬	૩,૧૮૩,૮૦૧
તેણુગુ	૩૭,૬૬૮,૧૩૨	૧૦૭,૪૧૦,૮૨૦
કન્નડા	૧૭,૪૧૫,૮૨૭	
મલયાલમ	૧૭,૦૧૫,૭૮૨	
અન્ય	૪,૭૪૮,૩૭૩	
કંડો-આર્થન :		૩૨૧,૭૨૦,૭૦૦
કાર્ડીક	૧,૬૬૪,૬૦૪	
કાર્મિકી	૧,૬૫૭,૧૧૫	
અન્ય	૬,૭૮૬	
સિંહી	૧,૩૭૧,૬૩૨	
ગુજરાતી	૨૦,૩૦૪,૪૬૪	
મરાಠી	૩૩,૨૮૬,૭૭૧	
કુંકણી	૧,૩૫૨,૩૬૩	
ઉડિયા	૧૫,૭૧૬,૩૬૮	
ખંગાળી	૩૩,૮૮૮,૬૩૮	
આસામી	૬,૮૦૩,૪૬૫	
પંજાબી	૧૦,૬૫૦,૮૨૬	
લાહૌંડા	૮,૬૭૬	
હિન્દી	૧૩૩,૫૩૪,૩૬૦	
હિન્દુરતાની	૧૩૩,૨૦૦	
રાજસ્થાની	૧૪,૬૩૩,૦૧૬	
ભીલી	૨,૪૩૬,૬૧૧	
ખાનદેશી	૪૨૮,૧૨૬	
પણાડી	૪,૫૬૧,૭૫૦	
બિણારી	૨૬,૮૦૬,૭૭૨	
ઉદ્ડ	૨૩,૩૨૩,૫૧૮	
સરસેત	૨,૫૪૪	
અન્ય	૪,૭૬૫	

ટેબલ - ૪

આંધી અનુસૂચી મુજબ ભાષા-ભાષીઓની સંખ્યા

ભાષાનું નામ	ભાષીઓની સંખ્યા	ટકા
હિન્દી	૧૭૨,૭૩૭,૮૩૫	૪૧.૩
તેણુગુ	૩૭,૬૬૮,૧૩૨	૬.૦
મરાಠી	૩૪,૬૩૬,૯૩૪	૮.૦
ખંગાળી	૩૩,૮૮૮,૬૩૮	૭.૮
તમીળ	૩૦,૫૬૨,૭૦૬	૭.૨
ઉદ્ડ	૨૩,૩૨૩,૫૧૮	૫.૪
ગુજરાતી	૨૦,૩૦૪,૪૬૪	૪.૮
કન્નડા	૧૭,૪૧૫,૮૨૭	૪.૧
મલયાલમ	૧૭,૦૧૫,૭૮૨	૩.૬
ઉડિયા	૧૫,૭૧૬,૩૬૮	૩.૫
પંજાબી	૧૦,૬૫૦,૮૦૨	૨.૫
આસામી	૬,૮૦૩,૪૬૫	૧.૭
કાર્મિકી	૧,૬૫૬,૭૮૬	૦.૫
સિંહી	૧,૩૭૧,૬૩૨	૦.૩
સંસ્કૃત	૨,૫૪૪	૦.૩
કુલ	૪૨૪ ૩૬૧,૨૬૭	

નોંધ : હિન્દી-ઉદ્ડ સાથે લેતાં ૧૬૬,૦૬૧,૩૪૩ = ૪૬.૭ ટકા

ટેબલ - ૫

માતૃભાષા ઉપરાંત ગૌણુભાષા ભાષાઓની સંખ્યા, ૧૯૬૧

માતૃભાષા	દ્વિભાષી લોકોની સંખ્યા	દ્વિભાષીના ટકા
હિન્ડી	૬,૨૮૦,૬૭૪	૫.૧૦
ଓଡિયા	૮૮૮,૦૪૮	૫.૭૫
મલયાલમ	૧,૨૦૬,૨૦૪	૭.૧૧
ગુજરાતી	૧,૪૭૦,૮૨૮	૭.૩૧
તમિળ	૨,૪૭૦,૮૫૦	૮.૧૧
બંગાળી	૨,૬૨૨,૬૨૨	૮.૬૫
અસામી	૬૧૦,૨૪૧	૮.૬૬
મરાಠી	૩,૪૩૧,૨૭૬	૧૦.૪૭
કાશી	૨૦૪,૭૬૩	૧૦.૬૬
તેણુણુ	૫,૨૮૪,૬૬૦	૧૪.૦૩
પંજાબી	૧,૩૬૭,૭૧૬	૧૪.૧૬
કન્નಡ	૨,૪૮૮,૩૪૧	૧૪.૪૩
ઉદ્ધુ	૫,૧૫૨,૧૫૦	૨૨.૦૬

સ્થોત : જ્યોતીન્દ્ર દાસગુરુતા : લેંગેજ કેંદ્રીકર્ટ એન્ડ નેશનલ
લેબરપમેન્ટ, પા. ૬૭ (યુનિ. ઓફ કેન્દ્રીકાર્નિયા પ્રેસ, ૧૯૭૦)

ટેબલ - ૬

રાજ્યોમાં લઘુમતી ભાષાઓની ટકાવારી
(૧૯૬૧ ની વસ્તીગણુનાને આધારે)

રાજ્ય	કુલ વરતી	લઘુમતી ભાષા ભાવી	ટકા
આંધ્ર પ્રદેશ	૩,૫૬,૮૩,૪૪૭	૫૦,૪૮,૫૪૬	૧૪.૦૩
અસામ	૧,૧૮,૭૨,૭૭૨	૫૦,૮૮,૫૦૧	૪૨.૮૬
બિહાર	૪,૬૪,૫૫,૬૧૦	૨,૫૮,૭૪,૬૬૭	૫૫.૭૦
ગુજરાત	૨,૦૬,૩૩,૩૪૦	૧૬,૬૦,૬૨૮	૬.૫૦
જમ્બુ અને કાશી	૩૫,૬૦,૮૭૬	૧૬,૨૩,૧૫૬	૪૫.૫૮
કેરળ	૧,૬૬,૦૩,૭૧૫	૮,૩૭,૬૭૫	૪.૮૬
મધ્ય પ્રદેશ	૩,૨૩,૭૨,૪૦૮	૭૧,૦૦,૬૮૫	૨૧.૬૩
મદ્રાસ	૩,૩૬,૮૬,૬૪૩	૫૬,૧૦,૮૦૬	૧૬.૮૩
મહારાષ્ટ્ર	૩,૬૪,૫૩,૭૧૮	૬૨,૧૪,૮૦૫	૨૩.૪૫
માયસોર	૨,૩૪,૮૬,૭૭૨	૮૨,૧૪,૦૧૬	૪.૮૩૩
ઓરીસા	૧,૭૫,૪૮,૮૪૬	૩૧,૦૫,૨૪૮	૧૭.૬૬
પંજાબ	૨,૦૩,૦૬,૮૧૨	૬૦,૦૭,૬૫૭	૪૪.૩૬
રાજ્યસ્થાન	૨,૦૧,૫૫,૬૦૨	૮૭,૬૬,૫૬૭	૪૩.૪૧
ઉત્તર પ્રદેશ	૭,૩૭,૪૬,૪૦૧	૧,૦૭,૭૧,૬૬૫	૧૪.૬૧
પશ્ચિમ બંગાળ	૩,૪૬,૨૬,૨૭૬	૫૪,૬૦,૫૩૧	૧૫.૭૨

સ્થોત : ભારતનાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ભાષાઓનું વિતરણ
(માતૃભાષા સહિત) પા. ૪૧, સી. આઈ. આઈ. એલ., માયસોર.

ગાંધીજી - ૩

ટેબલ - ૧

ભારતમાં મુસલીમો અને ઉર્ડુ-ભાષીઓની તુલનામક્ષે સંખ્યા, ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧

ભારતમાં કુલ વસ્તી		મુસલીમો		૧૯૬૧		દાયકામાં વિભાગ	ઉર્ડુ-ભાષીઓ		કુલ વસ્તીમાં ઉર્ડુ-ભાષીઓના ટકા		દાયકામાં વિભાગ	મુસલીમોમાં ઉર્ડુ-ભાષીઓના ટકા		દાયકામાં વિભાગ
૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧		૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧		૧૯૬૧	૧૯૭૧	
૪૩,૮૭,૭૪,૭૨૬	૫૪,૭૬,૫૦,૦૦૦	૪,૫૬,૩૬,૫૦૨	૬,૧૪,૯૮,૦૦૦	૧૦,૫૬૬	૧૧,૨૧	+ ૦.૫૧૨	૨,૩૩,૨૩,૩૮૬	૨,૮૬,૦૭,૮૭૪	૫.૩૧૬	૫.૨૨૧	- ૦.૦૮૪	૪૮.૬૮૮	૪૬.૫૭૬	- ૩.૧૦૮

૧૬

ટેબલ - ૨

ભારતનાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ઉત્તુ માતૃભાપીઓના સંહર્ભમાં મુસલમાનોનું તુલનાત્મક વિતરણ-૧૯૬૧, ૧૯૭૧

રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો	કુલ વર્તી		કુલ મુસ્લિમો		કુલ વર્તીમાં મુસ્લિમોના ટકા		દાયકામાં વધારો/ ઘટાડો		ઉત્તુભાપીઓ		કુલ વર્તીમાં ઉત્તુભાપીઓના ટકા		દાયકામાં વધારો/ ઘટાડો		મુસ્લિમ વર્તીમાં ઉત્તુભાપીઓના ટકા		દાયકામાં વધારો/ ઘટાડો	
	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭		
આંત્રે પ્રદેશ	૮૫૬૮૩૪૪૭	૪૩૫૦૩૦૦૦	૨૭૧૫૦૨૧	૩૪૨૦૦૦૦	૭.૫૪	૮.૦૬	+ ૦.૫૪	૨૫૫૩૯૫૩	૩૨૬૬૭૪૪	૭.૧૦	૭.૫૮	+ ૦.૪૪	૬૪.૦૬૦	૬૩.૭૪૬	- ૦.૩૧૪			
માસામાં	૧૧૮૭૨૭૫૨	૧૦૧૨૦૦૦	૨૭૩૫૫૦૬	૨૭૦૦૦	૨૩.૨૬	૨૨.૬૭	- ૦.૬૨	૧૧૨૬૩	૧૪૧૦	૦.૦૬૦	૦.૦૪૮	- ૦.૦૪૨	૬.૪૦૭	૬.૨૧૪	- ૦.૧૬૩			
ગિરુદ્વાર	૪૬૪૪૫૬૧૦	૫૬૩૪૩૦૦૦	૫૭૮૫૬૩૭	૫૭૮૪૦૦૦	૧૨.૪૫	૧૩.૪૭	+ ૧.૦૨	૪૧૪૬૨૪૭	૪૬૬૩૨૮૪	૮.૮૩	૮.૮૬	- ૦.૦૧૯	૧૭.૧૯૬	૧૭.૫૪૩	- ૦.૬૫૩			
ગુજરાત	૨૦૬૩૩૩૪૦	૨૬૬૬૭૦૦૦	૧૭૪૪૧૦૩	૨૨૪૬૦૦૦	૮.૪૬	૮.૧૨	- ૦.૩૪	૫૮૪૪૭૦	૫૮૧૭૦૮	૨.૮૬	૨.૧૭	- ૦.૨૧૨	૩૪.૦૧૬	૩૪.૮૫૬	- ૧૮.૨૨૦			
જામનું અને કાર્યાલા	૩૪૬૦૬૭૬	૪૬૧૭૦૦૦૦	૨૪૩૨૦૧૦	૩૦૪૦૦૦૦	૬૬.૩૦	૬૫.૬૪	- ૨.૪૧	૧૨૬૧૭	૧૨૭૪૦	૦.૩૪૦	૦.૨૧૪	- ૦.૦૬૪	૦.૪૧૬	૦.૪૧૬	- ૦.૧૦૦			
કેરળ	૧૬૮૦૩૭૧૫	૨૧૩૪૭૦૦૦	૩૦૨૭૬૩૪	૪૭૬૩૦૦૦	૧૭.૬૧	૧૬.૫૦	+ ૧.૧૬	૬૧૬૨	૭૭૫૭૪	૦.૦૫	૦.૦૪૩	+ ૦.૦૦૩	૦.૩૦૩	૦.૩૭૩	- ૦.૦૩૦			
મધ્ય પ્રદેશ	૩૨૩૭૨૪૭૦૮	૪૧૬૪૭૦૦૦	૧૩૧૭૬૭૭	૧૩૧૭૬૦૦૦	૪.૦૭	૪.૩૬	+ ૦.૨૮	૫૮૦૧૮૪	૬૮૮૨૭૪	૨.૨૬	૨.૩૭	+ ૦.૦૮૮	૪૬.૧૭૬	૪૪.૪૪૦	- ૧.૭૫૬			
મદ્રાસ	૩૩૮૮૬૪૩	૪૧૧૬૬૦૦૦	૧૪૬૦૪૪૪	૨૧૪૪૦૦૦	૪.૧૩	૪.૧૦	+ ૦.૮૧	૬૧૫૫૦૩	૭૫૬૬૦૭	૧.૮૩	૧.૮૪	+ ૦.૦૧	૩૪.૪૪૪	૩૫.૧૦૩	- ૩.૩૪૨			
મહારાષ્ટ્ર	૩૬૫૪૩૭૬૮	૫૦૪૧૨૦૦૦	૩૦૩૪૩૩૨	૪૨૩૩૦૦૦	૭.૬૭	૮.૪૦	+ ૦.૧૩	૨૧૨૫૭૩૩	૩૬૬૭૮૮	૮.૮૮	૮.૨૬	+ ૦.૩૧૭	૮૮.૮૩૦	૮૮.૩૦૮	- ૩.૩૨૨			
માયસાર	૨૩૪૮૬૭૫૨	૨૬૨૬૬૦૦૦	૩૨૨૮૬૭૬	૩૨૨૮૬૦૦૦	૮.૦૭	૧૦.૧૨	+ ૨.૧૫	૨૦૩૪૪૮	૨૧૩૬૮૮	૮.૬૩	૮.૬૬	+ ૦.૩૧	૮૫.૩૭૬	૮૫.૪૪૬	- ૨.૬૫૬			
મોર્ચિન્સા	૧૭૫૪૮૮૪૯	૨૧૬૪૮૦૦૦	૨૧૫૪૯૧૬	૨૧૫૪૦૦૦	૧.૨૨	૧.૪૮	+ ૦.૨૬	૨૧૨૮૬૧	૨૧૫૪૪૯	૧.૨૧૦	૧.૩૦૫	+ ૦.૦૫૪	૬૬.૮૭૨	૬૭.૬૧૭	- ૧૧.૨૪૪			
પંજાબ	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૧.૬૩	૨.૧૦	+ ૦.૫૭	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૫૮૮૦૦ અને હિમાયલ પ્રદેશ	૧.૨૦૮	૧.૨૦૮	- ૦.૦૧૫	૬૨.૭૪૩	૭૧.૨૩૧	- ૨૧.૨૬૨			
	૨૦૮૦૬૮૭૨	૧૩૪૫૧૦૦૦	૩૮૩૩૧૪	૧૧૪૦૦૦				૨૫૫૬૧૦	૨૬૦૦૦૩									
	+ ૧૩૪૭૭૪૪	+ ૧૦૦૩૭૦૦૦	+ ૨૪૬૧૮	+ ૪૦૧૦૦				+ ૬૨૭૧	+ ૭૮૪૮૩									
	=૨૧૬૫૧૫૬૫	+ ૩૪૬૦૦૦૦	=૪૭૮૬૩૩	+ ૫૦૦૦૦				= ૨૬૧૬૩	+ ૧૦૧૨૧									
		+ ૨૪૦૦૦		+ ૪૦૦૦					+ ૧૫૦૩									
		= ૨૧૩૦૪૦૦૦		= ૫૭૪૦૦૦					= ૨૫૫૬૧૫									
રાજ્યસ્વામી	૨૦૧૫૫૬૦૨	૨૫૧૬૬૦૦૦	૧૩૧૪૬૧૩	૧૧૬૮૦૦૦	૬.૫૨	૮.૫૭	- ૧.૦૫	૫૦૬૬૧૯૩	૫૪૦૬૪૪૭	૨.૫૩	૨.૫૩	૦.૦૦	૩૮.૭૫૦	૪૫.૨૫૬	+ ૧૬.૪૮૮			
કિલ્લા પ્રદેશ	૭૩૭૪૬૪૦૧	૮૮૩૪૭૦૦૦	૧૦૭૮૦૮૮	૧૩૬૭૦૦૦	૧૪.૬૩	૧૫.૪૮	+ ૦.૮૪	૭૮૬૧૧૧૪	૮૨૭૮૦૮૬	૧૦.૧૦	૧૦.૪૫	- ૦.૨૧	૭૩.૭૪૨	૭૫.૮૦૯	- ૪.૩૪૯			
પાલિમ અંગાર	૩૪૮૨૬૨૨૭૬	૪૪૪૩૧૨૦૦૦	૬૮૪૨૮૮૧૫	૬૦૬૪૦૦૦	૨૦.૦૦	૨૦.૪૫	+ ૦.૪૫	૮૩૮૮૪૭૯	૬૫૦૩૬૬	૨.૩૮	૨.૧૪૪	- ૦.૨૩૬	૧૧.૬૨૩	૧૦.૪૮૮	- ૧.૪૩૮			
માંદ્રામાન નિકોયાર	૬૩૪૪૮	૭૧૫૦૦૦૦	૭૩૬૮૮	૧૨૦૦૦૦	૧૧.૬૪	૧૦.૪૩	- ૧.૨૧	૧૬૬૧૭	૨૪૮૮	૨.૬૬	૨.૬૬	- ૦.૮૩	૨૪.૬૪૨	૨૫.૧૩૩	- ૪.૮૦૮			
દિલ્હી	૨૬૭૮૬૭૧૨	૪૦૬૬૦૦૦	૧૫૪૪૪૪૩	૨૬૩૦૦૦	૫.૮૪	૬.૪૭	+ ૦.૬૨	૧૪૩૨૭૧	૨૩૭૭૨૭	૫.૭૬	૫.૬૮	- ૦.૦૮	૬૮.૪૮૩	૮૦.૬૮૧	- ૧૦.૧૦૨			
દાહરા અને નગર હવેલી	૫૭૬૧૩	૭૮૦૦૦૦	૪૪૩	૧૦૦૦	૦.૧૬	૫.૪૦	+ ૪.૧૪	૧૪૦	૧૩૪	૦.૨૪	૦.૧૬	- ૦.૦૧	૩૧.૬૦૩	૩૧.૪૦૦	- ૧૮.૨૦૩			
ગોયા, દમણ, હિં	૧૨૬૧૬	૮૪૮૦૦૦	૧૪૮૬૦૦	૩૨૦૦૦	૨.૩૨	૩.૧૯	+ ૧.૮૧	૬૪૨૧	૧૬૨૦૫	૧.૪૨	૨.૨૪	+ ૦.૧૧૨	૫૪.૨૧૨	૫૦.૭૯૬	- ૫.૭૬૬			
લખાટ્ટિપ, મૌનીકોય અને મામીનાની	૨૪૧૦૮	૩૨૦૦૦૦	૨૩૯૮૮	૩૦૦૦૦	૮૮.૬૮	૮૯.૩૪	- ૧.૬૩	૧	૩૨	૦.૦૫૪	૦.૧૦૦	+ ૦.૧૬૬	૦.૦૦૪૮	૦.૧૦૭	+ ૦.૧૦૩			
માણ્ઝીપુર	૧૬૦૦૮૩૭	૧૦૭૨૦૦૦	૪૮૧૮૮	૫૧૦૦૦	૬.૨૩	૬.૫૧	+ ૦.૩૮	૩	૪૧	૦.૦૦૪૮	૦.૦૨૮૦	+ ૦.૨૩૪	૦૦.૦૧૪	૦.૪૩૮	+ ૦.૪૩૪			
નાગારીન્દ્ર	૩૬૯૨૦૦	૫૬૬૦૦૦																